

Μνήμων

Τόμ. 14 (1992)



ΕΠΙΔΗΜΙΑ ΚΑΙ ΚΟΙΝΩΝΙΑ. Η ΧΟΛΕΡΑ ΣΤΗΝ ΕΡΜΟΥΠΟΛΗ ΤΗΣ ΣΥΡΟΥ (1854)

ΧΡΗΣΤΟΣ ΛΟΥΚΟΣ

doi: [10.12681/mnimon.166](https://doi.org/10.12681/mnimon.166)

Βιβλιογραφική αναφορά:

ΛΟΥΚΟΣ Χ. (1992). ΕΠΙΔΗΜΙΑ ΚΑΙ ΚΟΙΝΩΝΙΑ. Η ΧΟΛΕΡΑ ΣΤΗΝ ΕΡΜΟΥΠΟΛΗ ΤΗΣ ΣΥΡΟΥ (1854). *Μνήμων*, 14, 49-69. <https://doi.org/10.12681/mnimon.166>

ΧΡΗΣΤΟΣ ΛΟΥΚΟΣ

ΕΠΙΔΗΜΙΑ ΚΑΙ ΚΟΙΝΩΝΙΑ

Η ΧΟΛΕΡΑ ΣΤΗΝ ΕΡΜΟΥΠΟΛΗ ΤΗΣ ΣΥΡΟΥ (1854)

«Ἡ Ἑρμούπολις ἡ διὰ παραδόξου ταχύτητος φθάσασα εἰς ἀκμαίαν κατάστασιν διὰ τοῦ ἐμπορίου καὶ τῆς ναυτιλίας της, ἐπολέμησε κατὰ τοῦ συναγωνισμοῦ τῶν ἐμπορικῶν λιμένων τῆς Τουρκίας... ἐπολέμησε κατὰ τοῦ σκληροῦ Τελωνιακοῦ Νόμου... ἠγωνίσθη κατὰ τῶν δυστυχῶν ἐμπορ. ἐτῶν τοῦ 1838 καὶ 1848, ἔπαθε διὰ τοῦ Παρκερικοῦ ἀποκλεισμοῦ, ἀγωνιᾷ κατὰ τῆς ὑπερτιμήσεως τῶν νομισμάτων... πάσχει ὡς ἐκ τοῦ πλημμελοῦς συστήματος τῆς Τελωνιακῆς ἐκτιμήσεως... τέλος πάντων ὡς ἐκ τῆς ναυτικῆς ἀπραξίας καὶ τῆς ἐλλείψεως πάσης εὐκολίας χειραγωγούσης τὸ πάσχον ἐμπόριόν της, ἀλλ' ὅλα ταῦτα ὑπέφερε καὶ ἀντέστη καρτερικῶς, εἰς ἓνα δὲ καὶ μόνον ἔκλινε γόνυ, τὴν μάλιστα τῆς βροτοφθόρου χολέρας. Ἡ ἐπάρατος αὕτη νόσος πληγὰς βαθείας ἠνέωξεν εἰς τὸ σῶμα τῆς Πόλεώς μας... ἐὰν δὲ ὁ μὴ γένοιτο ὑποτροπὴ τις παρουσιασθῆ τετέλεσθαι, καὶ ἔχομεν δίκαιον νὰ ἐκφράζωμεν φόβον τοιοῦτον, διότι ὡς εἵπομεν ἀνάγκη ἔπλασε τὸν τόπον αὐτὸν καὶ ἡ ἀνάγκη δύναται νὰ τὸν φέρῃ εἰς ἀποσύνθεσιν»¹.

Οἱ βασικὲς θέσεις τῆς ἐργασίας παρουσιάστηκαν: σὲ ὀμιλία στὰ γραφεῖα τῆς Ἐταιρείας Μελέτης Νέου Ἑλληνισμοῦ (31 Μαΐου 1989)· σὲ διάλεξη στὸ Ρέθυμνο πρὸς ὀργάνωση ὁ Τομέας Ἱστορίας τῶν Νεοτέρων Χρόνων τῆς Φιλοσοφικῆς Σχολῆς τοῦ Πανεπιστημίου Κρήτης (15 Νοεμ. 1989)· στὸ διεθνὲς συνέδριο πρὸς ἔγινε στὸ Ἄμστερνταμ (4-7 Σεπτ. 1992) μὲ θέμα «European Cities and their Peoples».

1. Αἰόλος, Ἐφημερίς τῶν Κυκλάδων, ἀρ. 523, 23 Σεπτ. 1854, σ. 1-2. Ἡ ἐφημερίδα Αἰόλος ἦταν ἡ μόνη πρὸς ἐκδίδοταν στὴν Ἑρμούπολη κατὰ τὴν περίοδο τῆς χολέρας. Οἱ πληροφορίες της, ἰδιαίτερα ὅσες ἀφοροῦν στὴ στάση τῶν κατοίκων ἀπέναντι στὴν ἐπιδημία, ἀποτελέσαν βασικὴ πηγὴ γιὰ τὴν παρούσα μελέτη. Ὑστερα ἀπὸ διαμαρτυρία τοῦ Γάλλου προξένου στὴ Σύρο, ὁ νομάρχης Κυκλάδων εἶχε διατάξει τὸ κλείσιμο τῆς ἐφημερίδας Ἐνωσις, γιὰτὶ ἔγραφε κατὰ τῶν γαλλικῶν στρατευμάτων κατοχῆς· βλ. ἀρ. 161, 15 Ἰουλ. 1854, σ. 2-3: «Ὁφείλειν ὁ πολυπαθὴς Ἑλληνικὸς λαὸς νὰ πάσχη καὶ ὑπὸ χολέρας χάριν τῶν Τούρκων, τοῦ ἰσλαμικοῦ καὶ τοῦ γεζουῖτισμοῦ, καὶ τοῦτο παρὰ τῶν σοφῶν καὶ εὐγενῶν Γάλλων» — γιὰ τὴν παύση τῆς ἐφημερίδας βλ. Α. Ζυγομαλάς (νομάρχης Κυκλάδων) πρὸς Ρήγα Παλαμῆδη (ὑπουργὸ Ἐσωτερικῶν), 27 Ἰουλ. 1854: ΓΑΚ, Κ70, Ἄρχειο Ρ. Παλαμῆδη, φ. 5. Σημαντικὲς πληροφορίες γιὰ τὴν χολέρα περιέχονται καὶ στίς ἀνταποκρίσεις ἀπὸ τὴ Σύρο πρὸς καταχωρίζονται στὴν ἐφημ. τῆς Ἀθήνας Αἰὼν.

Αυτά σημείωνε ή έφημερίδα τής Έρμούπολης *Αϊολος* στις 23 Σεπτ. 1854. "Όσα ακολουθοῦν, έπιχειροῦν νά άνιχνεύσουν τις βαθειές πληγές, τά προβλήματα γενικά πού έθεσε στήν κοινωνία τής Έρμούπολης μιá άσθένεια πού δέν βιώνεται άτομικά, αλλά λόγω του έπικίνδунου έπιδημικοῦ της χαρακτήρα, άπειλεϊ και κινητοποιεί τó σύνολο τών κατοίκων². Τό AIDS έχει κάνει έπίκαιρο τó θέμα: έπειδή ή ίατρική άδυνατεί άκόμη νά νικήσει τή νόσο, έπανεμφανίζονται στο συλλογικό σώμα συμπεριφορές πού παραπέμπουν στους χρόνους τής πανούκλας, τής χολέρας και τών άλλων έπιδημιών του παρελθόντος, στον πανικό δηλαδή, τον άτομισμό, τήν άναζήτηση άποδιοπομπαίου τράγου, τήν άπαίτηση για άποκλεισμό αυτών πού θεωροῦνται ύπεύθυνοι, τήν ήθική έξήγηση τής νόσου κλπ.

"Έχουν ώς τώρα έμφανιστεί έπτá πανδημίες χολέρας. Η πρώτη, 1817-1824, ξεκινώντας από τις Ίνδιες, τήν κοιτίδα τής νόσου, έφθασε ώς τήν Κασπία. Η Εὐρώπη προσβάλλεται, όπως φαίνεται με τή δεύτερη πανδημία, 1829-1837, πού σαρώνει τή Γαλλία, Άγγλία, και άλλες χώρες³. Η Έλλάδα πλήττεται για πρώτη φορά κατά τή διάρκεια τής τρίτης πανδημίας πού άρχισε στα 1848. Τότε ύπείσθησε και ένας μη έλέγξιμος από τις έλληνικές άρχές παράγοντας, αφού πρώτοι φορείς τής χολέρας ήταν οί Γάλλοι στρατιώτες του στρατού κατοχής στον Πειραιά.

Θά άναφερθώ κυρίως στην χολέρα πού έπληξε τήν Έρμούπολη τó καλοκαίρι του 1854⁴. Λίγες άναφορές, για κάποιες συγκρίσεις, θά γίνουν και για τήν χολέρα στον Πειραιά και τήν Άθήνα τήν ίδια περίοδο.

2. Ηδη έχουν προκύψει ικανοποιητικές μελέτες πού έπιχειροῦν, με νέα όπτική, νά έρμηνεύσουν τις έπιδημίες αυτές, νά δοῦν κυρίως πώς εκδηλώνονται και ποιές είναι οι κοινωνικές αντιδράσεις πού προκαλοῦν. Σε τέτοιες προσπάθειες, ή συνεργασία ιστορικών με ιατρούς υπήρξε γόνιμη. Η έπιτυχής σύζευξη ιατρικών και ιστορικών γνώσεων είναι έμφανής στο έργο του Άριστοτέλη Σταυρόπουλου· βλ. κυρίως τή μελέτη του: *Τά νοσοκομεία και ή νοσηλευτική πολιτική τής έλληνικής εθνότητας στην Κωνσταντινούπολη (1453-1838)*, Άθήνα 1984.

3. Για τή χολέρα βλ. ένδεικτικά: Patrice Bourdelais, «Présentation» τής ένότητας *Choléra* στο συλλογικό τόμο: Jean-Pierre Bardet κ.ά. (έπιμ. έκδ.), *Peurs et Terreurs face à la Contagion*, Παρίσι, Fayard, 1988, σ. 17-41. Βλ. και Asa Briggs, «Cholera and Society in the Nineteenth Century», *Past and Present*, άρ. 19 ('Απρ. 1961) 76-96· P. Bourdelais - J.Y. Raulot, *Une peur bleue. Histoire du choléra en France*, Παρίσι 1987.

4. Σε χρονική σειρά, στο έλληνικό κράτος, πρώτα προσβάλλεται ή Σκιάθος στα 1848, ό Πειραιάς, ή Έρμούπολη και ή Άθήνα στα 1854, ή Αίτωλία και Άκαρνανία στα 1855-1856· βλ. Α. Γούδας, «Περί χολέρας και διαλειπόντων πυρετών έν Έλλάδω», *Ίατρική Μέλισσα* 3 (1856) 367, 375· Clon Stéfanos, *La Grèce au point de vue naturel*, Παρίσι 1884, σ. 512-514. Για τή χολέρα στα Έπτάνησα τήν ίδια περίοδο βλ. Χ. Πρετεντέρης Τυπάλδος, *Περί τής έν Κερκύρα χολέρας κατά τó 1855*, Κέρκυρα 1856· του ίδιου, *Περί τών έν Κερκύρα έπιδημικών νόσων 1862-1863*, Κέρκυρα 1863. Για τó πώς αντιμετώπιστηκε ή χολέρα σ' όλο τó έλληνικό κράτος και τά Έπτάνησα, έτοιμάζω ειδική μονογραφία.

Πανικός καὶ φυγή

Στις 26 Ἰουνίου 1854 ἔφθασαν στὴ Σύρο γαλλικὰ πολεμικὰ πλοῖα στὰ ὁποῖα εἶχαν σημειωθεῖ κρούσματα χολέρας. Ἡ νόσος ἔπληττε τότε τὴ Νότια Γαλλία καὶ εἶχε διαδοθεῖ στὰ γαλλικὰ στρατεύματα ποὺ εἶχαν μεταφερθεῖ στὴν Ἀνατολή λόγω τοῦ Κριμαϊκοῦ πολέμου. Ἀπὸ τὰ παραπάνω πλοῖα ἐξῆλθαν στὴν Ἐρμούπολη μερικοὶ ἀσθενεῖς — γιὰ τὴ σχετικότητα τοῦ ὕρου θὰ γίνεαι λόγος στὴ συνέχεια— καὶ ἤλθαν σὲ ἐπικοινωνία μὲ τοὺς κατοίκους. Εἶναι πιθανὸ ὅτι ἀπὸ αὐτοὺς προῆλθε τὸ μόλυσμα⁵. Τὰ κρούσματα εἶναι σποραδικὰ τὸν Ἰούλιο. Ἡ ἐπιδημία ξεσπᾷ μὲ ὀρμὴ στὶς ἀρχὲς Αὐγούστου καὶ διαρκεῖ ἕνα μῆνα περίπου.

Στὴν πόλη φαίνεται ὅτι βρισκόνταν τότε 25.000 περίπου κάτοικοι. Μερικὲς χιλιάδες ἀπ' αὐτοὺς εἶχαν πρόσφατα φθάσει ὡς πρόσφυγες στὸ νησί, γιὰτὶ, λόγω τῆς διακοπῆς τῶν ἑλληνοτουρκικῶν σχέσεων, εἶχαν ἐκδιωχθεῖ ἀπὸ τὴν Τουρκία. Εἶχαν ἐπιστρέψει καὶ ἀρκετοὶ ἀπὸ τὰ πληρώματα τῶν ἐμπορικῶν πλοίων ποὺ ἔμεναν ἀργὰ λόγω τῆς κρίσης⁶. Ὅταν οἱ θάνατοι πολλαπλασιάστηκαν καὶ τρόμος («πανικός φόβος») κατέλαβε τοὺς κατοίκους, ἡ φυγὴ ἐμφανίστηκε ὡς τὸ ἀποτελεσματικότερο μέσο σωτηρίας. Πολλοὶ μπῆκαν στὰ πλοῖα καὶ κατέφυγαν στὰ γύρω νησιά. Δὲν φαίνεται ὅτι τοὺς καλοδέχτηκαν παντοῦ. Σὲ ἄλλα πλοῖα ἐκδηλώθηκαν κρούσματα ἐν πλῶ καὶ μερικοὶ θανόντες ρίχτηκαν στὴ θάλασσα. Οἱ περισσότεροὶ τελικὰ βρῆκαν καταφύγιο στὰ γειτονικὰ νησιά Τῆνο καὶ Μύκονο, ὅπου καὶ μετέδωσαν τὴ νόσο. Δὲν θὰ ἦταν καὶ λίγοι αὐτοὶ ποὺ παρέμειναν μέσα στὰ πλοῖα σ' ὅλη τὴν περίοδο τῆς κρίσης⁷.

Παράλληλη μὲ τὴ διαφυγὴ πρὸς τὴ θάλασσα καὶ τὰ γύρω νησιά, ἦταν

5. Δ. Παρασκευᾶς - Θ. Σκάσης, «Παρατηρήσεις τινὲς περὶ τῆς ἐν Σύρῳ ἐνσηψάσης χολέρας κατὰ τὸν Ἰούλιον καὶ Αὐγούστον τοῦ 1854», *Ἱατρικὴ Μέλισσα* 2 (1854) 254. Ἡ μόλυνση μπορεῖ νὰ προῆλθε καὶ ἀπὸ τὰ χολερικὰ πτώματα ποὺ γαλλικὰ πλοῖα ἔρριχναν στὴ θάλασσα κοντὰ στὸ νησί· βλ. Α. Ζυγομαλᾶς πρὸς Ρ. Παλαμῆδη, 16 Ἰουλ. 1854: ΓΑΚ, Κ70, Ἀρχεῖο Ρ. Παλαμῆδη, φ. 5 καὶ *Αἰών*, ἀρ. 1489, 25 Αὐγ. 1854, σ. [3].

6. Βλ. *Αἰώλος*, ἀρ. 518, 19 Αὐγ. 1854, σ. 2, ὅπου σημειώνεται ὅτι ἀπὸ τοὺς 9.000 περίπου πρόσφυγες ποὺ διῆλθαν ἀπὸ τὴν Ἐρμούπολη, «οἱ πλεῖστοι» παρέμειναν. «Στατιστικὲς» πληροφορίες τῆς ἐποχῆς, ποὺ ὁμοῦς πρέπει νὰ χρησιμοποιοῦνται μὲ προσοχή, ἀναφέρουν γιὰ τὴν Ἐρμούπολη: 1853 19.981 κάτοικοι

| | | |
|------|--------|---|
| 1856 | 16.830 | » |
| 1861 | 18.511 | » |

Βλ. E. Kolodny, «Hermoupolis-Syra. Naissance et évolution d'une ville insulaire grecque», *Méditerranée*, ἀρ. 2 (Ἰαν. 1969) 193.

7. *Αἰώλος*, ἀρ. 516, 7 Αὐγ. 1854, σ. 2· ἀρ. 518, 19 Αὐγ. 1854, σ. 2· ἀρ. 519, 28 Αὐγ. 1854, σ. 3· ἀρ. 521-522, 16 Σεπτ. 1854, σ. 2. Γιὰ τὴ χολέρα στὴν Τῆνο, Μύκονο καὶ Πάρο, βλ. καὶ τίς ἀναφορὲς τοῦ Ρήγα Παλαμῆδη στὸν Ὅθωνα, 10 καὶ 24 Σεπτ. 1854: ΓΑΚ, Ὁθωνικὸ Ἀρχεῖο, Ὑπουργεῖο Ἐσωτερικῶν, φ. 191.

και ή φυγή πρὸς τὸ ἐσωτερικὸ τοῦ νησιοῦ. Τὰ χωριά κατακλύστηκαν ἀπὸ τοὺς φυγάδες. Ἀκόμη και οἱ σταῦλοι μετασχηματίστηκαν πρόχειρα σὲ κατοικίες⁸. Στὴν ὑπαιθρο, ἐκτὸς ἀπὸ λίγα χωριά πού ἤδη εἶχαν προσελκύσει τὸ ἐνδιαφέρον τῶν πλουσίων γιὰ θερινή διαβίωση, κυριαρχοῦσαν οἱ καθολικοί. Παρὰ τὶς ἀντιθέσεις τους πρὸς τοὺς ὀρθοδόξους, πού εἶχαν ἐνταθεῖ μὲ τὴν παρουσία γαλλικῶν δυνάμεων στὴν Ἑλλάδα, φαίνεται ὅτι στὴν κρίσιμη αὐτὴ περίοδο περιέθαλψαν πολλοὺς φυγάδες. Τὸ ἴδιο συνέβη και γιὰ ὄσους κατέφυγαν στὴν Ἄνω Σύρο, ἡ ὁποία, σὲ ἀντίθεση μὲ τὴν Ἐρμούπολη, ἐλάχιστα ἔπαθε ἀπὸ τὴν ἐπιδημία⁹.

Ἡ φυγή γενικὰ ἦταν τόσο μεγάλη ὥστε οἱ πηγές νὰ μιλοῦν ὅτι ἔμειναν τελικὰ στὴν πόλη μόνο 12.000 ἀπὸ τὶς 25.000 τῶν κατοίκων (περισσότεροι ἀπὸ 2.000 κατέφυγαν στὴν ἐξοχή και 10.000 περίπου στὰ νησιά)¹⁰. Δὲν μποροῦν νὰ ἐπιβεβαιωθοῦν ἀκριβῶς οἱ ἀριθμοὶ αὐτοί, πού φαίνονται κάπως ὑπερβολικοί. Γεγονός, πάντως, εἶναι ὅτι ἡ ἄλλοτε πολυθρόνη («πολυήχος») πόλη εἶχε καταντήσει ἔρημη («ἐρημούπολις»). Σημειώνεται: «Τέλος πάντων ἡ πόλις μας, ἡ ἀεικίνητος και θορυβώδης, ὁμοιάζει νεκρούπολιν φέρουσαν τὸν τρόμον και τὴν ἀθυμίαν ζωγραφισμένην εἰς τὰς ὁδοὺς και τὰς ἀγοράς»¹¹.

Ἡ ἐπιδημία κτύπησε κεραυνοβόλα στὶς πρῶτες ἡμέρες τοῦ Αὐγούστου και προκάλεσε τὸν πανικὸ και τὸ πρῶτο μεγάλο κύμα φυγῆς. Μιὰ μικρὴ κάμψη στὴ συνέχεια και ὕστερα, στὶς 13 Αὐγούστου, νέος παροξυσμὸς και νέο κύμα φυγῆς. Ἀπὸ τὶς 15-28 ὕφεση, ἀλλὰ μὲ διακυμάνσεις, και παύση στὰ τέλη τοῦ μήνα¹².

8. Βλ. παραπομπές στὸν Αἰῶλο τῆς σημ. 7.

9. Αἰῶλος, ἀρ. 518, 19 Αὐγ. 1854, σ. 2-3· ἀρ. 524, 30 Σεπτ. 1854, σ. 2· ἀρ. 527, 23 Ὀκτ. 1854, σ. 3. Φαίνεται, ἐπίσης, ὅτι πολλοὶ ἀπὸ τοὺς κατοίκους τῆς Ἄνω Σύρου (πού ὑπολογίζονται τὴν ἐποχὴ αὐτὴ σὲ 4-5.000) σκόρπισαν στὰ χωριά τους και, ἔτσι, προστατεύτηκαν περισσότερο. Οἱ καθολικοὶ Συριοὶ εἶχαν ταχθεῖ ἀνεπιφύλαχτα ὑπὲρ τῶν Γάλλων και Ἀγγλων στὸν Κριμαϊκὸ πόλεμο, ἐνῶ οἱ περισσότεροι Ἐρμούπολιτες εὔχονταν νίκης τῶν Ρώσων· βλ. τὶς ἐκθέσεις (1854) τοῦ προξένου τῆς Γαλλίας στὴ Σύρο A. Guerin: Γαλλικὸ Ὑπουργεῖο τῶν Ἐξωτερικῶν, CPC/Gr. Syra/1.

10. Αἰῶλος, ἀρ. 518, 19 Αὐγ. 1854, σ. 2. Πρβλ. στὸ ἴδιο, ἀρ. 519, 28 Αὐγ. 1854, σ. 3: «...και μόλην τὴν κατὰ δύο τρίτα τοῦ πληθυσμοῦ ἀπομάκρυνσιν τῶν πολιτῶν ἐκτὸς τῆς Νήσου μας και εἰς τὰς ἐξοχὰς τῆς...» ἀρ. 524, 30 Σεπτ. 1854, σ. 2: «...Ὑπολογιζομένου ὅθεν τοῦ πληθυσμοῦ ἐπὶ 12000 ψυχῶν ἔνεκα τῆς ἀπουσίας πολλῶν». Βλ. και Αἰών, ἀρ. 1486, 14 Αὐγ. 1854, σ. [4]· ἀρ. 1487, 18 Αὐγ. 1854, σ. [4] και ἀρ. 1489, 25 Αὐγ. 1854, σ. [3].

11. Αἰῶλος, ἀρ. 518, 19 Αὐγ. 1854, σ. 2. Βλ. και Αἰών, ἀρ. 1487, 18 Αὐγ. 1854, σ. [4]: «Εἰς τὴν βριθουσαν ἄλλοτε ἀνθρώπων ἀγορὰν δὲν ἀπαντᾷ τις ἡδὴ ἢ τὴν ἐρημίαν, τὴν σιγὴν και τὴν νέκρωσιν».

12. Δ. Παρασκευᾶς - Θ. Σκάσης, «Παρατηρήσεις τινές...», ὁ.π., σ. 258-259. Πβλ. Διάγραμμα 2.

Τὰ θύματα

Λείπει ἀπὸ τὸ Δημοτικὸ Ἀρχεῖο Ἐρμούπολης τὸ βιβλίο θανάτων τοῦ 1854¹³. Χρησιμοποιοῦνται, κατ' ἀνάγκη, ἄλλες μαρτυρίες γιὰ τὸν προσδιορισμὸ τῶν θυμάτων τῆς χολέρας. Κατὰ τὴν ἐφημερίδα *Αἴολος*, ἀνάμεσα στὶς 3 καὶ 31 Αὐγούστου πέθαναν στὴν Ἐρμούπολη 365 ἄτομα, 175 ἄνδρες (48%) καὶ 190 γυναῖκες. Ἀπὸ τοὺς θανόντες 70 (19,18%) ἦταν παιδιά ὡς 10 ἐτῶν. Ἄν, πάντα κατὰ τὸν *Αἴολο*, ὑπολογίσουμε τοὺς κατοίκους ποὺ ἔμειναν στὴν πόλη καὶ δὲν ἔφυγαν στὰ νησιά ἢ τὶς ἐξοχὰς σὲ 12.000, τότε οἱ θάνατοι φθάνουν στὸ ποσοστὸ 3%, 13 κάθε μέρα¹⁴. Ἄν τώρα στὰ 365 θύματα προσθέσουμε καὶ ὅσους ἀποβίωσαν κατὰ τὴ φυγὴ ἢ στοὺς χώρους ὑποδοχῆς, ὁ συνολικὸς ἀριθμὸς τῶν θανόντων ἀπὸ χολέρα θὰ πρέπει νὰ ξεπερνᾷ τοὺς 500. Ἀριθμὸς ὑψηλός, ἀν λάβουμε ὑπόψη ὅτι τὸ σύνολο τῶν θανάτων γιὰ ὅλο τὸ 1853 ἦταν 332 καὶ γιὰ τὸ 1855 341 ἄτομα¹⁵.

Γιὰ τὴ σχέση κρουσμάτων-θυμάτων μᾶς πληροφορεῖ ἄλλη πηγή. Δύο γιατροί, ποὺ εἶχαν τὴν ὑγειονομικὴ ἐπίβλεψη στὰ 2 ἀπὸ τὰ 4 τμήματα τῆς πόλης καθὼς καὶ στὸ Δημοτικὸ Νοσοκομεῖο, σημειώνουν ὅτι ἀπὸ τοὺς 310 χοληρικούς, γιατρεύτηκαν οἱ 142 καὶ πέθαναν οἱ 168 (δηλαδὴ τὸ 54,19%). Ἀπὸ τοὺς θανόντες 94 (55,95%) ἦταν ἄνδρες¹⁶.

Μιὰ τρίτη, τέλος, μαρτυρία προέρχεται ἀπὸ τὸ βιβλίο ἀποβιώσεων τοῦ ναοῦ τῆς Μεταμορφώσεως¹⁷. Ὁ ναός, ποὺ εἶναι καὶ ἡ μητρόπολη, κάλυπτε τὶς θρησκευτικὲς ἀνάγκες τοῦ Δ' τμήματος, τὸ ὁποῖο, ὅπως θὰ δοῦμε, δοκιμάστηκε περισσότερο ἀπὸ τὴν ἐπιδημία. Ἀπὸ τοὺς 30 θανάτους τὸν Ἰούνιο

13. Τὸ κατάστιχο ἔλειπε ἤδη τὸ 1894· βλ. *Πρακτικὰ Ἱατρικῆς Ἐταιρείας Σύρου τοῦ ἔτους 1894-1895*, Ἐρμούπολη 1895, σ. 40-41.

14. *Αἴολος*, ἀρ. 524, 30 Σεπτ. 1854, σ. 2. Πβλ. ὅσα ἀναφέρει γιὰ τὰ θύματα ὁ *Αἴων*, ἀρ. 1485, 1487, 1490 καὶ 1491, 14, 18, 28 Αὐγ. καὶ 1 Σεπτ. 1854 ἀντίστοιχα: περίπου 250 θάνατοι ἀπὸ χολέρα. Βλ. καὶ Δ. Μάνιαρης (Πρακτορεῖο ΕΤΕ Σύρου) πρὸς διοίκηση ΕΤΕ, 5 Αὐγ. 1854: Ἀρχεῖο Ἐθνικῆς Τραπεζῆς τῆς Ἑλλάδος, Ἀλληλογραφία, Γ' Ἐγγράφα ἐμισθίων ὑποκαταστημάτων πρὸς τὸ Λογιστικὸ Τμῆμα τῆς ΕΤΕ, φ. 456: Σύρος 1853-1856.

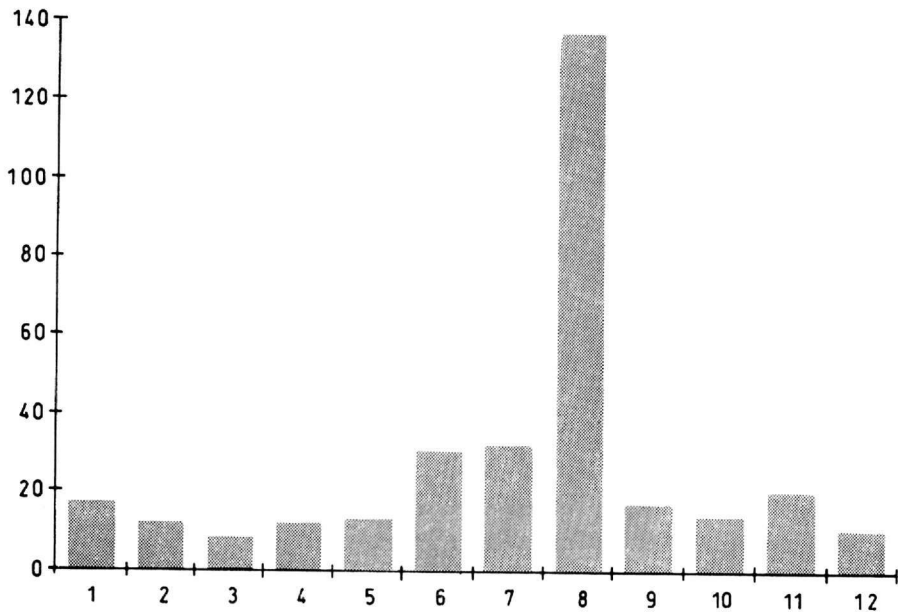
15. Βλ. παραπομπὴ σημ. 13. Πβλ. θανάτους στὴν ἐνορία τῆς Μεταμορφώσεως:

| | | | | | |
|------|-----|------|-----|------|-----|
| 1852 | 170 | 1854 | 322 | 1855 | 152 |
| 1853 | 165 | | | 1856 | 191 |

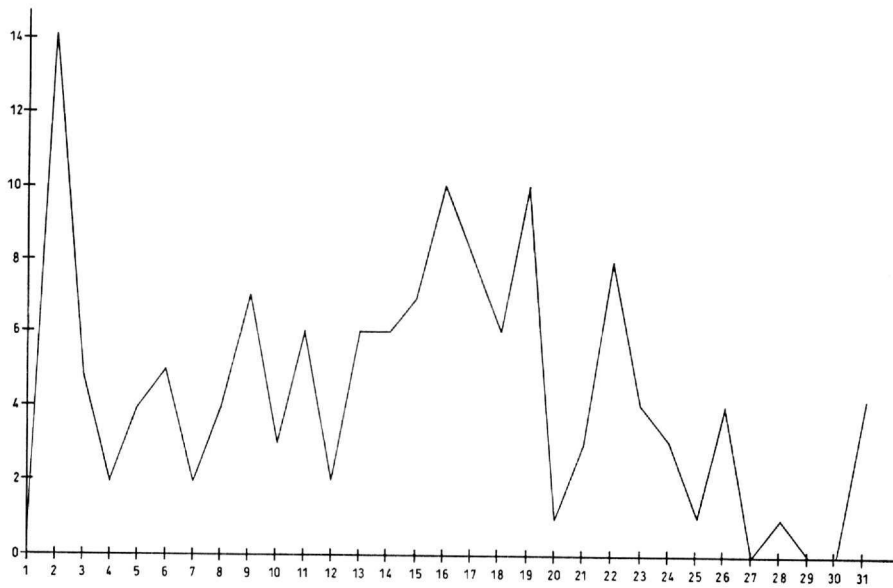
Βλ. καὶ Διάγραμμα 1, καὶ Clon Stéphanos, *La Grèce...*, ὁ.π., σ. 313. Ἡ ἀφιξὴ τῶν προσφύγων ἐπηρέασε κάπως τὰ μεγέθη, ἀλλὰ ὁ ὑψηλὸς ἀριθμὸς θανάτων τὸ 1854 ἀσφαλῶς ὀφείλεται στὴν ἐπιδημία.

16. Δ. Παρασκευᾶς - Θ. Σκάσσης, «Παρατηρήσεις τινές...», ὁ.π., σ. 265. Στούς 310 χοληρικούς ποὺ νοσηλεύτηκαν θὰ πρέπει νὰ προστεθοῦν καὶ ἄλλοι ἑπτὰ οἱ ὁποῖοι, ὅπως σημειώνεται, μεταφέρθηκαν «εἰς χοληρικὸν εἰδικὸν νοσοκομεῖον».

17. Ἀπόκειται στὸ ἀρχεῖο τοῦ ναοῦ.



Σχῆμα 1. Θάνατοι κατά μήνα στην ἑνορία τῆς Μεταμορφώσεως (1854)



Σχῆμα 2. Θάνατοι κατά ἡμέρα στην ἑνορία τῆς Μεταμορφώσεως (Αὐγουστος 1854)

καὶ τοὺς 32 τὸν Ἰούλιο φθάνουμε τὸν Αὐγουστο, στὴν ἔνταση τῆς ἐπιδημίας, στοὺς 137, γιὰ νὰ πέσουμε τὸ Σεπτέμβριο στοὺς 17. Δὲν σημειώνονται αἰτίες θανάτου, ἀλλὰ εἶναι προφανές ὅτι ἡ μεγάλη αὐξηση ὀφείλεται σὲ θύματα ἀπὸ τὴν χολέρα. Ἀπὸ τοὺς 137 θανόντες τὸν Αὐγουστο, 74 (54%) εἶναι γυναῖκες. Σχετικὰ μὲ τις ἡλικίες:

| Ἔτη | Θάνατοι | Ἔτη | Θάνατοι |
|-------|---------|--------|----------|
| 0- 1 | 6 | 41- 50 | 23 |
| 2- 5 | 21 | 51- 60 | 19 |
| 6-10 | 2 | 61- 70 | 14 |
| 11-20 | 11 | 71- 80 | 6 |
| 21-30 | 16 | 81- 90 | 2 |
| 31-40 | 16 | 91-100 | - |
| | 72 | 105 | 1 65 137 |

Ἡ συντριπτικὴ πλειοψηφία τῶν κρουσμάτων καὶ τῶν θυμάτων προῆλθε ἀπὸ τις ἀσθενέστερες τάξεις. Διαβάζουμε: «ἐπειδὴ ἐκ τῶν νοσούντων τὸ πλεῖστον μέρος ὄντες ἐνδεεῖς ἢ ἄποροι» ἢ «οἱ μέχρι τοῦδε [19 Αὐγ.] ἐκ τῆς νόσου ἀποβιώσαντες φθάνουν εἰς τὸν ἀριθμὸν τῶν 300 ἐκ τῆς κατωτέρας τάξεως τῶν πλείστων καὶ μόνον δέκα ἕως ἑγγίστα ἐκ τῆς ἀνωτέρας τάξεως»¹⁸.

Πολλοὶ ἀπὸ τοὺς γιατροὺς τῆς ἐποχῆς ἐκείνης, καὶ ἀνάμεσα σ' αὐτοὺς καὶ οἱ δύο ποὺ εἶδαμε παραπάνω νὰ ἔχουν τὴν ὑγειονομικὴ διεύθυνση στὰ δύο ἀπὸ τὰ τέσσερα τμήματα τῆς πόλης καὶ στὸ Νοσοκομεῖο, πείστηκαν ὅτι ἡ κακὴ διατροφή τῶν λιγότερο εὐνοημένων κοινωνικῶν ομάδων, οἱ ἀνθυγιεινὲς κατοικίες τους, ὁ συνωστισμὸς σ' αὐτές, ἡ παντελὴς ἔλλειψη καθαριότητας καὶ ἄλλοι δυσμενεῖς παράγοντες ἦταν τὰ κύρια αἷτια γιὰ τὴν ἐμφάνιση τῆς νόσου, ὅτι δηλαδὴ οἱ παράγοντες αὐτοὶ προετοίμαζαν «ἀνεπαίσθητα» καὶ βαθμιαῖα τοὺς ὀργανισμοὺς γιὰ νὰ δεχθοῦν τὴν ἐπιδημία. Ἡ χολέρα κατ' αὐτοὺς δὲν ἦταν ἡ «αἰτιακὴ αἰτία» ἀλλὰ τὸ ἐπιφαινόμενο πολλαπλῶν ἄλλων παραμέτρων¹⁹. Γι' αὐτὸ ἀρνοῦνταν νὰ παραδεχθοῦν ὅτι ἡ νόσος ἦταν κατ' ἐξοχὴν μεταδοτικὴ, μολυσματικὴ. Ἐπέμεναν στὶς ἀπόψεις τους γιὰτὶ δὲν μποροῦσαν νὰ ἐξηγήσουν πῶς δὲν μολύνθηκαν ὅλοι ὅσοι βρέθηκαν κοντὰ στοὺς ἀρρώστους καὶ τὰ θύματα (οἱ γιατροί, οἱ νοσοκόμοι, ὅσοι μετέφεραν τοὺς νεκροὺς) ἢ γιὰτὶ ἀντιστέκονταν περισσύτερο ὅσοι τρέφονταν καλῶς καὶ ὄχι ὅσοι ἔκαναν διαιτητικὲς

18. Αἰόλος, ἀρ. 516, 7 Αὐγ. 1854, σ. 3 καὶ ἀρ. 518, 19 Αὐγ. 1854, σ. 2.

19. Δ. Παρασκευᾶς - Θ. Σκάσσης, «Παρατηρήσεις τινές...», ὁ.π., σ. 253-254. Βλ., ἐνδεικτικὰ, καὶ τις ἀπόψεις τριῶν ἄλλων σύγχρονων ἱατρῶν: Α. Πάλλης, «Ἐπιστολὴ τοῦ ἱατροῦ Α. Πάλλη. Πρὸς τὸν ἱατρὸν Ι. Δε-Κιγάλαν, εἰς Θήραν», Ἱατρικὴ Μέλisseta 2 (1854) 611-627· Α. Γούδας, «Περὶ χολέρας...», ὁ.π., 353-396· Θωμᾶς Βοττάρου, Προφυλακτικὰ κατὰ τῆς νόσου χολέρας παραγγελίαι, Ἐρμούπολη 1865.

«καταχρήσεις», τρέφονταν δηλαδή με τροφές που προκαλούσαν δυσπεψίες και διάρροιες ή έπιναν πολύ²⁰. Παρά τις απόψεις αυτές των ιατρών, θάνατοι άτόμων που έμεναν μαζί ένέτειναν τούς φόβους του πλήθους ότι ή νόσος ήταν μολυσματική.

«Σήμερον απέθανε και ό έναρετώτερος Ίερεύς τής Μεταμορφώσεως Ίωακείμ, συγχρόνως δέ και ό ύπηρετής του, έν ώ πρό τεσσάρων ήμερών απέθανεν ή άδελφή του χήρα, συγκατόικός του. Ήξαιρέτως ή περίστασις αύτη κατεδειλίασε τούς πάντας, θεωρούντας πλέον τó νόσημα ως κολλητικόν. Και πραγματικώς τρεΐς και τέσσαρες θάνατοι συνέβησαν έντός πολλών οικιών»²¹.

Τό πρόβλημα πάντως, άν ή χολέρα ήταν κολλητική (μολυσματική, μεταδοτική) ή όχι, δίχασε παντού τούς ιατρικούς κύκλους, σ' έλο σχεδόν τó 19ο αΐωνα. Έχουν γραφεί πολλά για τις διακυμάνσεις στη σκληρή διαμάχη των όπαδών των δύο αυτών αντίθετων θεωριών. Και ή διαμάχη ήταν έντονη γιατί όχι μόνο διακυβευόταν ή ζωή δεκάδων χιλιάδων άτόμων από τά κατάλληλα προληπτικά ή θεραπευτικά μέτρα που θά λαμβάνονταν, αλλά και γιατί παίζονταν συγχρόνως οικονομικά συμφέροντα. Άν επικρατούσε ή άποψη ότι ή χολέρα είναι μεταδοτική, έπρεπε νά παρθούν άυστηρά μέτρα κάθαρσης που έπλητταν καιρίως λιμάνια όπως π.χ. τó Λονδίνο ή ή Μασσαλία. Τó Άμβουόργο είχε στα τέλη του 19ου (1892) πάνω από 10.000 νεκρούς γιατί οί άρχές τής πόλης απέκρυψαν τά πρώτα συμπτώματα χολέρας για νά μη φοβίσουν τούς κατοίκους και διαταράξουν τις συναλλαγές. Άντίθετα, ή γειτονική Βρέμη σχεδόν δέν έπαθε τίποτε (6 νεκροί) γιατί έγκαίρως πάρθησαν δρακόντεια μέτρα²².

Όταν ό R. Koch ανακάλυψε, τó 1883, ότι ή χολέρα όφειλόταν σ' ένα μικρόβιο, τó δονάκιο τής χολέρας όπως ονομάστηκε, ή όξεία μολυσματική φύση τής νόσου που πλήττει τó πεπτικό σύστημα έπιβεβαιώθηκε. Με διάφορα πειράματα και παρατηρήσεις προέκυψαν σταδιακά γνώσεις που μās έπιδέχονται σήμερα νά δούμε από άλλη όπτική γωνία τήν εμφάνιση και διάδοση

20. Οί Παρασκευās και Σιάσσης (ό.π., σ. 264) καταλήγουν ότι ή χολέρα «είναι ούσιωδώς έπιδημική, και ίσως τυχαίως μόνον μολυσματική». Για τόν ζήλο του ιατρού Παρασκευά βλ. *Αΐών*, άρ. 1490, 28 Αύγ. 1854, σ. [4]: «...όλοκληρούς νύκτας διενυκτέρευσε εν επισκεπτόμενος τούς τυχόντας και τούς εις τά πλέον άπόκεντρα μέρη τής πόλεως προσβαλλομένους, δια δέ τής φιλανθρωποτέρας αυταπαρνήσεως περιεφρόνει τοσοούτον προφανή κίνδυνον τής υγείας του».

21. *Αΐών*, άρ. 1486, 14 Αύγ. 1854, σ. 4.

22. Βλ. βιβλιοκρισία P. Bourdelais (*Annales ESC*, 45/3, Μάιος -Ίούν. 1990, σ. 703-704) του βιβλίου: R. J. Evans, *Death in Hamburg. Society and Politics in the Cholera Years 1830-1910*, Oxford 1987. Σχετικά με τις αντίθετες θεωρίες για τή φύση τής χολέρας βλ. ένδεικτικά D. Panzac, *La peste dans l'Empire Ottoman, 1700-1850*, Louvain 1985, κεφ. 15: «Un nouveau venu: Le choléra», κυρίως σ. 418-432.

τῆς ἐπιδημίας αὐτῆς, τὴν ἀποτελεσματικότητα τῶν μέτρων ποὺ πάθθηκαν γιὰ τὴν πρόληψη ἢ τὴν ἀντιμετώπισή της, τὸ βαθμὸ ἀντίστασης τῶν διαφόρων ἡλικιῶν καὶ κοινωνικῶν ομάδων κλπ. Ἀπὸ τὶς γνώσεις αὐτὲς ἐπισημαίνονται μερικὲς οἱ ὁποῖες θὰ μᾶς βοηθήσουν νὰ καταλάβουμε ὀρισμένα φαινόμενα ποὺ θὰ ἀναλυθοῦν παρακάτω: Ἀπὸ τὴ χολέρα προσβάλλονται ὅλες οἱ ἡλικίες καὶ ἰδιαιτέρως οἱ ἀσθενεῖς καὶ καταβεβλημένοι ὀργανισμοί· δὲν νοσοῦν ὅλοι ὅσοι μολύνονται· ἓνα ποσοστὸ 40-60% περνᾷ τὴ νόσο μὲ ἐλαφρὰ μόνον συμπτώματα (χολερίνη)· πρὶν ἐκδηλωθεῖ ἡ νόσος, προηγεῖται στάδιο ἐπώασης 2-5 ἡμερῶν ἢ πιὸ ἀνθεκτικὴ ἡλικία εἶναι τῶν 10-20 ἐτῶν· ὅσοι ἀναρρώνουν εἶναι φορεῖς μικροβίων ἀπὸ 2-8 ἑβδομάδες, ἐνῶ στοὺς ὑγιεῖς ἢ μικροβιοφορία διαρκεῖ μόνον 10 ἡμέρες· τὸ νερὸ καὶ τὰ τρόφιμα εἶναι ἀπὸ τοὺς κύριους παράγοντες διάδοσης τῆς ἐπιδημίας· ὅσοι πάσχουν ἢ ἀπλῶς μολύνθηκαν, ἀποβάλλουν μὲ τὰ κόπρανά τους ἀφθονα δονάκια, τὰ ὁποῖα ἀποτελοῦν τὴν κύρια ἀφορμὴ γιὰ τὴ μόλυνση· δευτερεύοντα μέσα μόλυνσης: οἱ ἐμετοί, τὰ πτύελα, τὰ οὖρα²³.

Χολέρα: ἦταν ἀσθένεια τῶν φτωχῶν;

Ἡ χολέρα ἐπληξε κυρίως τὶς ἀσθενέστερες τάξεις τῆς Ἐρμούπολης γιὰτὶ ἀπὸ κάθε ἄποψη βρέθηκαν σὲ συνθῆκες διαβίωσης οἱ ὁποῖες εἶχαν ἐξασθενήσει τοὺς ὀργανισμούς καί, συγχρόνως, διευκόλυναν τὴ διάδοση τῆς νόσου. Ἦταν, μὲ δυὸ λόγια, οἱ τάξεις αὐτὲς περισσότερο εὐάλωτες. Ὄταν ἐμφανίστηκε ἡ ἐπιδημία, πολλοὶ ἀπὸ τὶς λιγότερο εὐνοημένες κατηγορίες τοῦ πληθυσμοῦ ἦταν ἀνεργοὶ λόγῳ τῆς κρίσης στὸ ἐμπόριο καὶ τὴ ναυτιλία καὶ κατ' ἐπέκταση στὴν τοπικὴ βιοτεχνία. Στους ἀνεργούς αὐτοὺς προστέθηκαν καὶ ὅσοι, καὶ ἦταν πολλοί, διώχθηκαν ἀπὸ τὴν Τουρκία καὶ κατέφυγαν στὴ Σύρο. Ἡ ἔλληψη σταριοῦ, παράλληλα, λόγῳ, κυρίως, τοῦ ἀποκλεισμοῦ τοῦ Εὐξείνου, ὑπερτίμησε τὸ ψωμὶ καὶ τὰ ἄλλα τρόφιμα. Ἀποτέλεσμα: οἱ φτωχοὶ καὶ ἀνεργοὶ ἀναγκάστηκαν νὰ τρῶνε ψωμὶ κακῆς ποιότητος καί, συμπληρωματικά, μόνον ὄσπρια, παστὰ καὶ εὐτελεῖ λαχανικά καὶ ὀπωρικά²⁴. Ἡ διατροφή αὐτὴ ὄχι μόνον εἶχε ἐξασθενήσει τοὺς ὀργανισμούς ἀλλὰ εἶχε, συγχρόνως, ἐντείνει τὶς διαταραχὲς τοῦ πεπτικοῦ συστήματος, καὶ γνωρίζουμε ὅτι ἀκριβῶς αὐτὲς οἱ διαταραχὲς (διάρροιες, δυσπεψία, ἔλκη κλπ.) ὑποβοηθοῦν ὥστε τὸ μικρόβιο τῆς χολέρας, μὲ τὴν ἄφιξή του στὸν πεπτικὸ σωλήνα, νὰ καταστεῖ παθογόνο. Παράλληλα, οἱ κακὲς συνθῆκες στέγασης καὶ ὑγιεινῆς²⁵ συντέλεσαν ὥστε ἡ χολέρα νὰ μεταδοθεῖ ταχύτερα καὶ εὐρύτερα μεταξὺ αὐτῶν τῶν πληθυσμῶν. Στὸ τέταρτο τμῆμα τῆς πόλης (κυρίως ἡ συνοικία Ψαριανὰ) ὅπου ἐμφανί-

23. Β. Π. Ρόζος, *Ἀσιατικὴ χολέρα*, Ἀθήνα 1970, σ. 11 κέξ.

24. Δ. Παρασκευᾶς - Θ. Σκάσσης, «Παρατηρήσεις τινές...», ὅ.π., σ. 253.

25. Ὁ.π.

στηκαν και τὰ περισσότερα κρούσματα, ἀλλὰ και ἄλλοῦ, οἱ δρόμοι ἦταν στενοί, τὰ σπίτια πολὺ μικρὰ και κατασκευασμένα με εὐτελῆ ὑλικά, και, τὸ κυριότερο, συνωθοῦνταν σ' αὐτὰ πολλὰ ἄτομα. Δὲν ὑπῆρχαν ὑπόνομοι και οἱ ἀπόπατοι ἢ ἔλειπαν τελείως ἢ ἦταν ἀβαθεῖς και ἀκάλυπτοι. Πολλοὶ θὰ ἔκαναν τὶς φυσικὲς τοὺς ἀνάγκες στὸ ὑπαιθρο, θὰ ἔχυναν τὰ βρωμόνερά τοὺς ἔξω ἀπὸ τὰ σπίτια και θὰ πλένονταν ἐλάχιστα. Φαίνεται ὅτι ἡ κατάσταση ἔγινε ἀκόμα χειρότερη, ὅταν μερικὲς χιλιάδες πρόσφυγες πού, ὅπως εἴπαμε, κατέφυγαν στὸ νησί, ἔσπευσαν, ἀπὸ ἔλλειψη κατοικιῶν, νὰ στεγαστοῦν ὅπως κι ὅπως. Τονίζεται συχνὰ ἡ «συμπύκνωσις ἀνθρώπων και οἰκιῶν και ἡ ὡς ἐκ τούτου ἀνεξάντλητος ἀκαθαρσία»²⁶.

Οἱ ἀσθενέστερες, τέλος, τάξεις εἶχαν πολὺ λιγότερες δυνατότητες φυγῆς στὴν ὑπαιθρο ἢ τὰ γύρω νησιά και μαστίζονταν ἀπὸ ἐνδημικὲς ἀρρώστιες.

Τὰ θύματα ἀπὸ τὶς ἡγετικὲς ομάδες ἦταν λίγα. Σημειώνεται: «ὀλίγιστα μόνον πρόσωπα ἐκ τῶν διακεκριμένων οἰκογενειῶν προσεβλήθησαν και τὰ προσβληθέντα ἐκτὸς 3-4 διεσώθησαν και τοῦτο ὡσαύτως δύναται ν' ἀποδοθῆ εἰς τὴν καλὴν διαίταν και τὴν καθαριότητα»²⁷. Τὸ ἐπιφανέστερο θύμα ἦταν ὁ πρῶν δήμαρχος Ἐρμουπόλεως Ἴω. Λ. Ράλλης, «ἄνθρωπος μεσαίας ἡλικίας, εὐρωστος και καλῶς διαιτώμενος»²⁸.

Δὲν μνημονεύονται, τὶς περισσότερες φορές, τὰ ἐπαγγέλματα τῶν προσβληθέντων ἢ τῶν θανόντων γιὰ νὰ διερευνήσουμε ἂν ἡ ἐνασχόληση με μερικὰ ἀπ' αὐτὰ σήμαινε και ἔκθεση σὲ μεγαλύτερο κίνδυνο μόλυνσης. Στὸ Δημοτικὸ Νοσοκομεῖο, ὅπου ὅμως κατέφευγαν κυρίως οἱ ἀσθενέστερες τάξεις, τὸν Αὐγούστο τοῦ 1854 τὸ 22,3% τῶν νοσηλευθέντων ἦταν ὑπέρητες και ὑπέρητριες, και τὸ 18% ναῦτες. Τὰ ἄλλα ἐπαγγέλματα ἀντιπροσωπεύονται με 1-6 περιπτώσεις²⁹.

Ἄν πάρουμε μιὰ ἀντίστοιχη περίπτωση ἀπὸ τὸν εὐρωπαϊκὸ χῶρο, περιοχὲς τῆς Γαλλίας, τὸ ποσοστὸ τῶν γυναικῶν πού προσβλήθησαν ἀπὸ τὴ

26. *Αἴολος*, ἀρ. 523, 23 Σεπτ. 1854, σ. 1. Βλ. και *Αἴων*, ἀρ. 1489, 25 Αὐγ. 1854, σ. [3]: «...ὁ ἐπισωρευθεὶς πληθυσμὸς ἐκ τῶν ἐξαρματωμένων πλοίων, ἐκ τῶν φυγάδων και ἐκ τῶν τοῦ Πειραιῶς κατοικῶν, πρὸ πάντων εἰς τὴν πτωχὴν και στενωπὴν συνοικίαν Ψαριανά, ἀνέπτυξε τὸ σπέρμα τοῦ μολύσματος...». Βλ. ἐπίσης Α. Ζυγομαλάς πρὸς Ρ. Παλαμῆδη, 5 Αὐγ. 1854: ΓΑΚ, Κ70, Ἀρχεῖο Ρ. Παλαμῆδη, φ. 5: «Ἡ Νῆσος αὕτη περιλαμβάνει ὅλα τὰ ἐλαττώματα τῆς μεγάλης πόλεως, διὰ τὸ στενόν, τὸ ἀκάθαρτον, τὴν κακὴν τροφὴν και τῆς πληθῆος τῶν ἐργατικῶν τάξεων».

27. *Αἴολος*, ἀρ. 524, 30 Σεπτ. 1854, σ. 2.

28. *Αἴων*, ἀρ. 1487, 18 Αὐγ. 1854, σ. 4. Ἄλλα ἐπιφανῆ θύματα: ὁ Φίλιππος Μπαμπανγιώτης, ὁ πλοίαρχος Γ. Χειλᾶς, ὁ ἐφημέριος τῆς Μεταμόρφωσης, ὁ σχολάρχης Κ. Κάρπος.

29. Τὸ «Βιβλίον ἀσθενῶν» τοῦ Νοσοκομείου βλ. στὰ ΓΑΚ, Ἀρχεῖα Νομοῦ Κυκλάδων. Πιθανῶς οἱ ὑπέρητες/ὑπέρητριες, λόγω τῶν καθηκόντων τοὺς, νὰ ἦταν περισσότερο ἐκτεθειμένοι/ες στὴ νόσο. Ὡστόσο, ἡ ἀκριβὴς φύση τοῦ ρόλου τοὺς δὲν εἶναι πάντα σαφὴς στὴν ἐξεταζόμενη περίοδο.

χολέρα τοῦ 1832 ἦταν ἀρκετὰ ὑψηλότερο σὲ μερικὲς φτωχὲς συνοικίες ἀπὸ τὸ ἀντίστοιχο τῶν ἀνδρῶν, γιατί πολλές ἀπ' αὐτὲς ξενόπλεναν ρούχα στὸ ποτάμι καί, ἔτσι, μέσω τοῦ μολυσμένου νεροῦ, δέχτηκαν τὸ μικρόβιο³⁰. Κάτι, ἀντίστοιχο, ἔστω σὲ πολὺ μικρότερη κλίμακα, φαίνεται ὅτι ἔγινε στὸν Πειραιά, ὅπου μερικὰ ἀπὸ τὰ θύματα εἶναι πλύστρες· πιθανότατα μολύνθηκαν ἀπὸ τὸ πλύσιμο ρούχων τῶν Γάλλων στρατιωτῶν³¹. Στὴν Ἐρμούπολη, ἡ διαφορὰ στὴ θνητότητα μεταξύ τῶν δύο φύλων παρουσιάζεται σχετικὰ μικρὴ (2-4% μεγαλύτερη γιὰ τὶς γυναῖκες). Ἐκπληξὴ προκάλεσε στοὺς συγχρόνους τὸ γεγονός ὅτι δὲν προσβλήθηκαν οἱ φυλακισμένοι, ἀν καὶ οἱ φυλακὲς βρίσκονταν στὸ κέντρο τῆς συνοικίας πού δοκιμάστηκε περισσότερο, τὰ κελιά ἦταν στενά καὶ γεμάτα ἀπὸ ἀνθρώπους καὶ ἀκαθαρσίες³².

Ἐπιδημία καὶ συμπεριφορὲς

Ἡ ἐπιδημία ὡς ὀριακὴ κατάσταση μπορεῖ νὰ ἀποτελέσει ἰσχυρὸ ἐργαλεῖο γιὰ νὰ διερευνήσουμε στάσεις καὶ συμπεριφορὲς πού διέπουν ἓνα συγκεκριμένο συλλογικὸ σῶμα. Ὅπως ἔχει σημειωθεῖ, «ἡ νόσος εἶναι ἓνα στοιχεῖο ἀποδιοργάνωσης... γιὰ τὸ λόγο αὐτὸ καθιστᾷ πιὸ εὐδιάκριτους τοὺς οὐσιαστικὸς ἀρμούς τῆς ομάδας, τὶς δυναμικὲς γραμμὲς καὶ τὶς ἐντάσεις πού τὴ διαπερνοῦν... μπορεῖ νὰ ἀποτελέσει τὸν κατ' ἐξοχὴν τόπο γιὰ τὴν παρατήρηση τῆς πραγματικῆς σημασίας τῶν διοικητικῶν μηχανισμῶν ἢ τῶν θρησκευτικῶν πρακτικῶν, τῶν σχέσεων μεταξύ τῶν ἐπὶ μέρους ἐξουσιῶν ἢ τῆς εἰκόνας πού ἔχει μὴ κοινωνία γιὰ τὸν ἑαυτὸ της»³³.

Ἐλάχιστα γνωρίζουμε γιὰ τὸ πῶς βιώθηκε τὸ δεινὸ ἀπ' αὐτοὺς πού ὑπῆρξαν θύματά του καθὼς καὶ ἀπ' αὐτοὺς πού βρέθηκαν στὸ πλευρό τους. Οἱ πηγὲς γιὰ τὴν Ἐρμούπολη δὲν μᾶς ἐπιτρέπουν νὰ δοῦμε, σαφῶς, ἀν, μπρὸς στὸν τρόμο καὶ τὸν πανικὸ πού κατέλαβε τοὺς κατοίκους καὶ ὀδήγησε πολλοὺς ἀπ' αὐτοὺς σὲ φυγὴ, λειτούργησε πάντα ἡ ἔγνοια καὶ φροντίδα γιὰ τὰ προσφιλῆ πρόσωπα καὶ γενικότερα ἡ ἀλληλεγγύη γιὰ τὸν συνάνθρωπο, ἢ ὑπῆρξαν καὶ περιπτώσεις ὅπου κυριάρχησε τὸ ἔνστικτο τῆς αὐτοσυντήρησης καὶ

30. Catherine Rollet - Agnès Souriac, «Epidémies et mentalités. Le choléra de 1832 en Seine-et-Oise», *Annales ESC* 29/4 (Ἰούλ.- Αὐγ. 1974) 935-965 (κυρίως σ. 955-959).

31. Βλ. «Δελτία ὑγειονομικὰ Πειραιῶς» πού δημοσιεύουν, τὸν Ἰούλιο καὶ Αὐγουστο 1854, οἱ ἐφημ. τῆς Ἀθήνας *Ἡ Ταχύτερος Φήμη καὶ Αἰὼν*.

32. *Αἴολος*, ἀρ. 524, 30 Σεπτ. 1854, σ. 2, ὅπου ἐπιχειρεῖται καὶ μὴ ἐξήγηση: «φαίνεται ὅτι ἡ κατ' ἀνάγκην δίαιτα τοὺς ἐπροφύλαξεν».

33. Jacques Revel καὶ Jean-Pierre Peter, «Τὸ σῶμα, ὁ ἄρρωστος καὶ ἡ ἱστορία του», *Τὸ ἔργο τῆς Ἱστορίας*, τ. Β', μετάφρ. Κλαίρη Μισσοτάκη - Ν. Σαββάτης, Ἀθήνα, Ράππας, 1983, σ. 238-239.

τῆς ἀτομικῆς σωτηρίας³⁴. Δύο μαρτυρίες γιὰ τὴν Ἀθήνα προβάλλουν κυρίως τὴ δεύτερη ἐκδοχή. Σημειώνει ὁ Ν. Δραγούμης: «...μέγας ἀριθμὸς ἔφυγεν ἐκ τῆς πρωτεύουσας, τινὲς δὲ καὶ τοὺς φιλότατους τῶν οἰκείων παλαίοντας πρὸς τὸν θάνατον ἐγκατέλειπον ἄνευ παραμυθίας, ἵνα ζητήσωσι δι' ἑαυτοὺς ζωὴν, ὡς ἂν ἡ ζωὴ ᾖ ἀθάνατος»³⁵. Ἡ ἄλλη μαρτυρία εἶναι ἀπὸ τὴ «Χολεριασμένη» τοῦ Παπαδιαμάντη: ὁ σύζυγος ἐγκαταλείπει τὴν πολὺ νεαρὰ καὶ νοσοῦσα σύζυγο καὶ τὸ νεογέννητο βρέφος, γιὰ νὰ καταφύγει σὲ ἀγρόκτημα στοῦ Ρέντη· οἱ γειτόνισσες φοβοῦνται, παρὰ τὴς ἐπανειλημμένες ἐκκλήσεις τῆς, νὰ τῆς δώσουν νερό· μόνο κάποιος τῆς πετᾷ ἀπὸ τὸ παράθυρο μερικὰ νομίσματα³⁶.

Ὅ,τι προκαλοῦσε τὸν τρόμο, πραγματικὸ σόκ, στοὺς κατοίκους ἦταν ἡ βιαιότητα τῆς νόσου καὶ τὰ ὀδυνηρὰ τῆς συμπτώματα. Οἱ συνεχεῖς ἔμετοι καὶ οἱ ἐκκενώσεις, οἱ ἀλγεινὲς συσπάσεις τῶν μυῶν, ἡ ἐντελὴς ἐξάντληση, ἡ ἀλλοίωση τοῦ προσώπου μὲ τοὺς βυθισμένους ὀφθαλμοὺς στὶς κόγχες καὶ τὸ ὑποκύανο χρῶμα, ἡ σταδιακὴ ψύξη τοῦ σώματος κλπ., ἔλα αὐτὰ ὀδηγοῦσαν σὲ ἀπελπισία. Ἀρκετὲς φορὲς ὁ θάνατος ἐρχόταν μέσα σὲ λίγες μόνον ὥρες ἀπὸ τὴν ἐκδήλωση τῆς ἀσθένειας. Πρόκειται γιὰ τὴν κεραυνοβόλο χολέρα, ποὺ περιγράφεται ἀπὸ συγχρόνους ἰατροὺς ὡς ἐξῆς:

«Ἄρχεται ἄνευ προδρόμων, ἢ μετὰ μικρῶν τινῶν, καὶ τούτων μικρᾶς διαρκείας, καὶ ἀμέσως εἰσβάλλει μὲ τὴν κυάνωσιν, τὴν παγετώδη κατάστασιν, τὴν ἀσφυξίαν, τὰς ἀλγεινὰς συσπάσεις, τὴν ἐντελῆ ἀφωνίαν, τὴν ἀπώλειαν τῶν δυνάμεων, τὴν πτωματικὴν φυσιολογίαν, τὴν πρόωρον ἐνίοτε παῦσιν τοῦ ἐμέτου· ταύτην δὲ διαδέχεται θάνατος μετ' ὀλίγας ὥρας»³⁷.

Οἱ ἄνθρωποι ἐνιωθὰν ἐντελῶς ἀνίσχυροι μπρὸς στὸ κακὸ καὶ μπορούμε νὰ φανταστοῦμε τὴς δραματικὲς σκηνὲς ποὺ συνέβησαν σὲ πολλὰ σπίτια. Ἡ περιγραφή τοῦ Θουκυδίδη γιὰ τὸ λοιμὸ τῆς Ἀθήνας τοῦ Περικλῆ, ἡ ἀφήγηση τοῦ Ντεφόου γιὰ τὴν πανοίγια ποὺ ἐπληξε τὸ Λονδίνο στὰ 1665³⁸, καὶ ἄλλα σχετικὰ κείμενα, μπορούν νὰ μᾶς βοηθήσουν σ' αὐτὴν τὴν περιπλάνησή μας.

Δὲν διαπιστώθηκε ἰδιαίτερη ἐκρηξὴ θρησκευτικότητας. Ὁ ἐπίσκοπος Σύρου καὶ Τήνου Δανιὴλ ἐπέτρεψε νὰ λυθεῖ ἡ νηστεία τοῦ δεκαπενταύγουστου

34. Ὑπάρχουν, ὥστόσο, κάποιες ἐνδείξεις· βλ. *Αἰών*, ἀρ. 1489, 25 Αὐγ. 1854, σ. [3]: Ὁ μητροπολίτης ἐνέδωσε στὸ αἴτημα νὰ γίνῃ λιτανεὶα γιὰ νὰ παῦσει, μεταξύ τῶν ἄλλων, καὶ ὁ φόβος τοῦ πλήθους, «ἐξ οὗ κατήνησε νὰ μὴ προσεγγίξῃ καὶ θεραπείῃ τοὺς πάσχοντες συγγενεῖς του, οἵτινες ἐκ τρόμου ἀπέθνησκον».

35. Ν. Δραγούμης, *Ἱστορικαὶ Ἀναμνήσεις*, τ. Β', Ἀθήνα, Ἑρμῆς, 1973, σ. 169.

36. Ἄλ. Παπαδιαμάντης, «Ἡ Χολεριασμένη», στὰ *Ἀπαντὰ του*, ἐπιμ. Ν. Τριανταφυλλόπουλος, τ. Γ', Ἀθήνα, Δόμος, 1984, σ. 361-366.

37. Παρασκευᾶς - Σκάσσης, «Παρατηρήσεις τινὲς...», ὁ.π., σ. 252.

38. Ντανιὴλ Ντεφόου, *Ἡ πανοίγια στὸ Λονδίνο*, μεταφρ. Τ. Συμεωνίδης, Ἀθήνα, Κριτική, 1988.

γιὰ νὰ διατρέφονται καλύτερα οἱ κάτοικοι, καὶ φαίνεται ὅτι συμφώνησε μὲ τὶς ἀρχές νὰ περιοριστοῦν οἱ ἱερουργίες στὸ ἐλάχιστο γιὰ νὰ ἀποφευχθοῦν οἱ συγκεντρώσεις τῶν ἀτόμων. Ἐνέδωσε, ὕστερα ἀπὸ πιέσεις, στὸ αἴτημα γιὰ λιτανεία, τὴν ὁποία θεωροῦσε «παράκαιρον ὡς ἐκ τῆς γενησομένης συναφῆς τοῦ πλήθους»³⁹. Τὶς περισσότερες φορές δὲν γίνονταν κηδεῖες ἀλλὰ ὁ νεκρὸς ἀπομακρύνετο ἀπὸ τοὺς συγγενεῖς καὶ μεταφερόταν γρήγορα στὸν τάφο.

«Φοβερὸς ὁ λοιμὸς, τρομακτικὰ τὰ δεικνύοντα αὐτὸν ἀποτελέσματα, διότι ἀπὸ ὥραν εἰς ὥραν ὁ γονεὺς ἔβλεπε τὸ προσφιλὲς τέκνον του, τὸ τέκνον τὸν φιλόστοργον γονέα, ὁ σύζυγος τὴν προσφιλεῖ σύζυγον, ὁ συγγενὴς τὸν ἀγαπητὸν συγγενῆ κλπ. ἐκλείποντα ἀπὸ τὰς ἀγκάλας του καὶ ὡς κατὰδικον ἀπαγόμενον ὑπὸ τεσσάρων ἀχθοφόρων καὶ ὑπὸ τὸν πένθιμον καὶ σιγηρὸν ψαλμὸν ἱερέως λίαν μακρὰν προπορευομένου καὶ φερόμενον εἰς τὴν αἰώνιον κατοικίαν του»⁴⁰.

Σὲ περίοδο ἐπιδημίας, ὅταν ὁ θάνατος φαίνεται πιθανὸς ἢ ἀκόμη καὶ ἀναπόφευκτος, πολλοὶ ἐπιζητοῦν μὲ προσευχὲς καὶ ἄλλες ἐκδηλώσεις λατρείας νὰ ἀποφύγουν τὸ κακὸ ἢ νὰ ἐξασφαλίσουν συγχώρηση ἁμαρτιῶν γιὰ τὴ σωτηρία τῆς ψυχῆς τους. Ἐνδέχεται ὅμως μερικοὶ νὰ θελήσουν πρῶτιστα ἢ καὶ παράλληλα νὰ ρυθμίσουν τάχιστα ἐκκρεμότητες μιᾶς ὀλόκληρης ζωῆς ἢ νὰ βιώσουν ἀμέσως ἢ ἔντονα ὅ,τι οἱ προσωπικὲς ἀναστολές ἢ οἱ κοινωνικὲς συμβάσεις τοὺς ἀπαγόρευαν, νὰ ἐξορκίσουν δηλαδὴ τὸ θάνατο μὲ τὴν ἴδια τὴ ζωὴ⁴¹.

Εἶναι δύσκολο νὰ μάθουμε τί ὤθησε στὴ συνεικία τῆς Μεταμορφώσεως στὴν Ἑρμούπολη δύο ζευγάρια νὰ παντρευτοῦν στὶς 25 καὶ 26 Αὐγούστου⁴²,

39. *Αἰών*, ἀρ. 1486, 14 Αὐγ. 1854, σ. [4] καὶ ἀρ. 1489, 25 Αὐγ. 1854, σ. [2]. Γιὰ τὴν αὐταπάρηση τοῦ ἐφημέριου τοῦ Ἁγίου Νικολάου βλ. *Αἴολος*, ἀρ. 520, 2 Σεπτ. 1854, σ. 3.

40. *Αἴολος*, ἀρ. 524, 30 Σεπτ. 1854, σ. 3-4.

41. Εἶναι χαρακτηριστικὰ ὅσα ἀναφέρει ὁ Θουκυδίδης (*Ἱστορία*, Β' 52-53, μετάφρ. Ἀγγελὸς Βλάχος, Ἀθήνα, Γαλαξίας, 1969, σ. 157): «Ἀλλὰ ἡ λοιμικὴ προκάλεσε καὶ πολλὰ ἄλλα κακὰ πού πρῶτη φορά ἀναφάνηκαν στὴν πολιτεία, γιὰτὶ ὁ καθένας τολμοῦσε πὺδ φανερά, τώρα, νὰ κἀν πράγματα πού πρὶν τὰ ἔκανε κρυφὰ καὶ τοῦτο ἐπειδὴ ἔβλεπαν πόσο ἀπότομη εἶναι ἡ μεταβολὴ τῆς τύχης τοῦ ἀνθρώπου. Πλοῦσιοι πέθαιναν ξαφνικὰ καὶ φτωχοί, πού δὲν εἶχαν ποτὲ τίποτε, τοὺς κληρονομοῦσαν κ' ἔπαιρναν ἀμέσως ὅλη τους τὴν περιουσία. Ἔτσι, οἱ περισσότεροι, βλέποντας πόσο ἐφήμερος εἶναι ὁ πλοῦτος καὶ ἀβέβαιη ἡ ζωὴ, βιάζονταν νὰ ξοδέψουν τὰ χρήματά τους καὶ νὰ χαροῦν. Κανεὶς δὲν ἦταν πιὰ πρόθυμος νὰ ὑποβληθῆ σ' ὁποιοδήποτε κόπο γιὰ κάτι πού ἄλλοτε μπορούσε νὰ φανῆ χρήσιμο καὶ τοῦτο ἐπειδὴ σκεπτόταν ὅτι ἦταν πιθανὸ νὰ πεθάνη προτοῦ τελειώσῃ ἐκεῖνο γιὰ τὸ ὅποιο κοπίαζε. Ἡ εὐχάριστηση τῆς στιγμῆς καὶ τὸ ἄμεσο κέρδος κατάντησε νὰ θεωρῆται καὶ καλὸ καὶ χρήσιμο. Οὔτε ὁ φόβος τῶν Θεῶν οὔτε οἱ νόμοι τῶν ἀνθρώπων τοὺς συγκρατοῦσαν».

42. Τὸ σχετικὸ κατὰστιχο βλ. στὸ ἀρχεῖο τοῦ ναοῦ.

ὅταν ἀκόμη ἢ ἀπειλή τῆς χολέρας ἦταν ἔντονη, ιδιαίτερα στὴν ἐνορία τους. Τὸ σίγουρο εἶναι ὅτι δὲν ἔλαβαν ὑπόψη τους τὴ διάχυτη ἀντίληψη τῶν ἱατρῶν τῆς ἐποχῆς ὅτι «αἱ ἀφροδισιακαὶ καταχρήσεις προδιαθέτουσι ἐπικινδύνως τὸν ὀργανισμόν τοῦ ἀνθρώπου εἰς τὴν νόσον Χολέραν, καθότι ἐξασθενοῦσι ἐπαισθητῶς τὸ Νευρικὸν σύστημα»⁴³. Τὸ ἴδιο πράγμα εἶχε πεῖ μὲ τὸ δικό του, χαρακτηριστικό, τρόπο ὁ Π. Σοφιανόπουλος στὸ «Ἐγκόλπιον περὶ χολέρας ἢ χολορροίας, εἰς γλῶσσαν συνήθη, χάριν τοῦ Λαοῦ»⁴⁴. Γράφει στὸ κεφάλαιον «περὶ τεκνογονίας»:

«Γυναῖκες καὶ ἄνδρες κατὰ τὴν ἐνδημίαν τῆς Χολέρας ἀνάγκη ν' ἀφῆσωσιν εἰς παντελῆ ἡσυχίαν καὶ ἡρεμίαν τὰ γεννητικὰ τῶν ὄργανων!! Βλάπτει τὰ μέγιστα ἡ καταχρήσεις τούτων πάντα, κυρίως δὲ εἰς τοιαύτας περιστάσεις. Καὶ ἡ ἀπλῆ χρῆσις ἐπικαλεῖ τὴν νόσον, ἂν ὑπάρχῃ ἐπιδημία: προδιαθέτει δὲ καὶ ἂν ἄπεστιν. Ἐφάνη γὰρ αἰφνίδιος ἔκρηξις τῆς νόσου τῆς Χολορροίας εὐθύς μετὰ τοὺς γάμους. Ἄς προσπαθῶσιν ἐν τοιαύτῃ ἐποχῇ τ' ἀνδρόγυνα νὰ φυλάττωσι τ' ἀποκτηθέντα τέκνα παρὰ νὰ ριψοκινδυνεύωσιν ἑαυτοὺς καὶ τὰ περὶ αὐτοῦς πρὸς ἀνάκτησιν νέων: ἐξηγήθημεν ἀρκετὰ! Ὁ Ὅμηρος, εἶπε, μὴ λύης παρθενικὴν ζώνην ἐν παντὶ καιρῷ καὶ τόπῳ!».

Ἐπῆρξαν περιπτώσεις, στὴ Δυτικὴ Εὐρώπη κυρίως, ὅπου οἱ λιγότερο εὐνοημένες τάξεις, ἐπειδὴ κατ' ἐξοχὴν πλήττονταν, γιὰ τοὺς λόγους ποὺ εἴπαμε, ὅταν ξεσποῦσε ἐπιδημία χολέρας, ἀντέδρασαν δυναμικὰ καὶ μερικές φορές βίαια ἐναντίον ἐκείνων ποὺ θεώρησαν ὑπεύθυνους γιὰ τὴ δοκιμασία τους. Στὸ Παρίσι π.χ. τὸ 1832 διαδόθηκε ἡ φήμη ὅτι ἡ Κυβέρνηση, μὲ ὄργανο κάποιους γιατροὺς, ἤθελε νὰ δηλητηριάσει τοὺς φτωχοὺς. Ἐγιναν ταραχὲς καὶ μερικοὶ γιατροὶ ποὺ θεωρήθηκαν ὑποπτοὶ, πλήρωσαν μὲ τὴ ζωὴ τους. Ἦταν τέτοιος ὁ ἀναβρασμὸς ὥστε ἐκπρόσωποι τῶν ἀνώτερων τάξεων εὐχονταν νὰ πεθάνει ἐπιτέλους καὶ ἓνας ἀπὸ τοὺς δικούς τους γιὰ νὰ διασκεδαστεῖ ἡ φήμη ὅτι οἱ πλούσιοι συνωμότησαν κατὰ τῶν φτωχῶν⁴⁵. Τελικὰ πέθανε ὁ ἴδιος ὁ πρωθυπουργός. Σὲ παρόμοιες καταστάσεις, ἀναζητεῖται κυρίως κάποιος ὑπεύθυνος (ἄτομο ἢ ὁμάδα ἢ κοινωνικὴ τάξη), ὁ ἀποδιοπομπαῖος τράγος, στὸν ὁποῖο φορτώνονται ὅλες οἱ εὐθύνες γιὰ τὰ δεινὰ. Πάντως, ἡ ὅλη αὐτὴ ἀντιπαράθεση ὀδηγεῖ συχνὰ σὲ συνειδητοποιήσεις ποὺ ὁ βαθμὸς ὀριμότητάς τους ἐξαρτᾶται καὶ ἀπὸ τὶς ἄλλες διεργασίες ποὺ συντελοῦνται στὸν κοινωνικὸ σχηματισμό.

43. Θ. Βοττάρου, *Προφυλακτικά...*, ὁ.π., σ. 7.

44. Ἀθήνα 1849, σ. 28-29.

45. René Baechrel, «La haine de classe en temps d'épidémie», *Annales ESC*, 1952, σ. 351-360. Βλ. καὶ τὸ ἄρθρο τοῦ Richard J. Evans, «Epidemics and Revolutions: Cholera in Nineteenth-Century Europe», *Past and Present* 120 (Αύγ. 1988) 123-146.

Στὴν Ἐρμούπολη ὅσοι ἄμεσα ἐπλήγησαν ἀπὸ τὴ χολέρα δὲν φαίνεται νὰ ἀναζήτησαν κάποιους ὡς ὑπευθύνους γιὰ τὴ δυστυχία τους. Ὑπάρχει μάλιστα ἡ μαρτυρία ὅτι ὅταν συνέβησαν θύματα, ἔστω καὶ λίγα, καὶ μεταξὺ τῶν ἡγετικῶν ομάδων, αὐξήθηκε ὁ φόβος τῶν πολιτῶν γιατί, ὅπως σχετικὰ ἀναφέρεται, «ἀπώλεσαν καὶ τὴν τρεφομένην ἐλπίδα, ὅτι [ἡ ἐπιδημία] δὲν διαβαίνει τὰς βαθμίδας τῶν μεγάλων οἰκιῶν»⁴⁶. Ἡ ἔλλειψη ἐντάσεων κάθε μορφῆς φαίνεται νὰ ὀφείλεται, ὡς ἓνα μεγάλο βαθμὸ, στὸ γεγονὸς ὅτι οἱ τοπικὲς ἀρχὲς μπόρεσαν νὰ διατηρήσουν, μέσα στὸ γενικὸ πανικὸ, βασικὲς λειτουργίες τῆς πόλης. Δὲν ἀποδιοργανώθηκαν, ἔτσι, ὅπως στὴν Ἀθήνα γιὰ παράδειγμα, καίριοι μηχανισμοὶ καὶ στὴ δοκιμασία τῶν κατοίκων ἀπὸ τὴν χολέρα δὲν προστέθηκε ἡ πικρία, καὶ ἐνδεχομένως ἡ ἀγανάκτηση, γιὰ τὴν ἐγκατάλειψή τους.

Ἡ στάση τῶν τοπικῶν ἀρχῶν

Ἡ εἴδηση ὅτι ἡ χολέρα εἶχε ἐνσκήψει στὸν Πειραιᾶ ἀπὸ τὰ τέλη Ἰουνίου εἶχε ὀδηγήσει στὴ λήψη τῶν πρώτων μέτρων: ὁ δήμαρχος εἶχε καλέσει τοὺς κατοίκους νὰ λάβουν προφυλακτικὰ μέτρα μετὰ βάση τὴν ὀδηγίαν περὶ διαίτης ποὺ εἶχε καταρτίσει τὸ Ἰατροσυνέδριον καὶ τὴν ὁποῖαν τὸ ὑπουργεῖο Ἐσωτερικῶν εἶχε τυπώσει καὶ ἀποστείλει στοὺς δήμους⁴⁷. Συγχρόνως πάρθηκαν μέτρα γιὰ τὴν καταστροφή θερινῶν φρούτων καὶ τὴν ἀπαγόρευση τῆς πώλησής τους. Ὅταν στὶς ἀρχὲς Αὐγούστου ξέσπασε μετὰ σφοδρότητα ἡ ἐπιδημία στὴν Ἐρμούπολη, ὁ νομάρχης Ἀνδρέας Ζυγομαλάς, γιαντρός ὁ ἴδιος, σύστησε τὴν Ἐπιτροπὴ Ἐπιτοπίου Ὑγείας⁴⁸ καὶ τὸ δημοτικὸ συμβούλιον, σὲ ἔκτακτη συνεδρίασή του (3 Αὐγ.) πῆρε τὰ ἀκόλουθα μέτρα: 1) διαίρεσε τὴν πόλιν σὲ 4 τμήματα καὶ σὲ κάθε ἓνα διόρισε ἐπικεφαλῆς («ἐπιστήμονα») ἰατρὸ μετὰ μηνιαῖο μισθὸ 200 δρχ.· 2) ἀποφάσισε τὴν ἄμεση συναψὴ δανείου 10.000 δρχ. γιὰ νὰ μποροῦν οἱ «πραγματικῶς» ἄποροι ἀσθενεῖς νὰ προμηθεύονται, ὕστερα ἀπὸ σχετικὸ σημεῖωμα τῶν ἰατρῶν, δωρεὰν φάρμακα καὶ ὑγιεινὴ τροφή (ψωμὶ καλῆς ποιότητος, κρέας, ρύζι)· 3) πρόσθεσε 5 ἀστυνομικοὺς κλητῆρες γιὰ νὰ βοηθοῦν τοὺς ἰατροὺς στὸ ἔργον τους⁴⁹. Εἶναι ἐντυπωσιακὴ, καὶ ἔχει ἐπισημανθεῖ, ἡ ὑγειονομικὴ ἐτοιμότητα τῆς Ἐρμούπολης τὴν περίοδο αὐτή. Ἐκτός

46. *Αἶολος*, ἀρ. 518, 19 Σεπτ. 1854, σ. [2].

47. Διακήρυξη δημάρχου τῆς 17 Ἰουλ. 1854: ΓΑΚ, Ἀρχεῖον Νομοῦ Κυκλάδων (ANK), Δημοτικὸ Ἀρχεῖον Ἐρμούπολης (ΔΑΕ), I/Δημόσια Ὑγεία/1.

48. Νομάρχης Κυκλάδων πρὸς δήμαρχον Ἐρμούπολης, 2 Αὐγ. 1854 καὶ νομάρχης πρὸς ἀπαντὰς τοὺς κατοίκους καὶ παροίκους τοῦ Δήμου Ἐρμούπολεως καὶ τοῦ τῆς Σύρου», 3 Αὐγ. 1854: ANK, ΔΑΕ, I/Δημόσια Ὑγεία/1.

49. Τὰ πρακτικὰ τῆς συνεδρίασης (ΑΗ') καὶ τὸ σχετικὸ ψήφισμα βλ. ANK, ΔΑΕ· βλ. καὶ συνεδρίαση ΑΘ' (22 Σεπτ. 1854) καὶ σχετικὸ ψήφισμα. Πρόεδρος τοῦ Δημοτικοῦ Συμβουλίου ἦταν ὁ Ζαννῆς Α. Βοῦρος.

ἀπὸ τοὺς τέσσερεις ἰατροὺς ποὺ διόρισε ὁ δῆμος ἐπικεφαλῆς τῶν τμημάτων, οἱ ὁποῖοι σημειωτέον διέθεσαν τὸ μισθὸ τους στοὺς ἀπόρους, τουλάχιστον ἄλλοι ὀκτὼ πρόσφεραν μὲ τὸν ἓνα ἢ τὸν ἄλλο τρόπο τὶς ὑπηρεσίες τους. Τὸ ἔργο τῶν ἰατρῶν ὑποβοηθήθηκε οὐσιαστικά ἀπὸ τὴν παρουσία συγκροτημένου νοσοκομείου· παρόμοιό του δὲν διέθετε οὔτε ἡ πρωτεύουσα. Γιὰ νὰ ἀντιμετωπιστοῦν οἱ ἔκτακτες ἀνάγκες, ἓνα Δημοτικὸ Σχολεῖο μετατράπηκε σὲ «Νοσοκομεῖο τῶν Χολερικῶν».

Εἰδικὰ συνεργεῖα συστάθηκαν γιὰ τὸν καθαρισμὸ καὶ τὸ κάπνισμα τῶν στενῶν κυρίως ὁδῶν (πίστευαν ὅτι μὲ τὸ ἀνάμμα φωτιάς σὲ διάφορα σημεῖα θὰ καθαρίζονταν ἡ ἀτμόσφαιρα), γιὰ τὸ ραντισμὸ τῶν οἰκιῶν μὲ χλωρίο ὅταν κάποιος ἔνοικος ἀρρώσταινε. Ἡ «ἐπὶ τῆς υἰγείας καὶ καθαριότητος» εἰδικὴ ἐπιτροπὴ, ἀφοῦ περιηγήθηκε τὴν πόλη, συνέστησε, ἀνάμεσα σὲ ἄλλα, καὶ μιὰ σειρὰ μέτρων γιὰ νὰ παύσουν οἱ πολῖτες νὰ τρώγουν, παρὰ τὶς συστάσεις, νηστήσιμα καὶ ἄλμυρὰ φαγητὰ καὶ νὰ πίνουν οἰνοπνευματώδη. Πρότεινε νὰ κλείσουν προσωρινὰ τὰ οἰνοπωλεῖα ἀπὸ τὸ μεσημέρι καὶ μετὰ, νὰ ἀπαγορευθεῖ ἡ πώληση ὀσπρίων, παστῶν ψαριῶν, χαβιαριοῦ καὶ ἐλιῶν, καὶ νὰ παύσουν τὰ ὑπαίθρια μαγειρεῖα νὰ πωλοῦν τηγανητὰ κ.τ.δ.⁵⁰ Ἡ Νομαρχία, παράλληλα, διέθεσε 1.000 δρχ. γιὰ τὴ χορήγηση δωρεάν, ἀπὸ συγκεκριμένα καφενεῖα, θερμοῦ πρωينوῦ ροφήματος (σαλέπι ἢ φασκόμηλο) στοὺς ἀπόρους κι αὐτὸ «ἐπειδὴ ἀπεδείχθη βλαπτικωτάτη καὶ ἰδίως ἐν καιρῷ τῆς χολέρας, καὶ θανατηφόρος σχεδόν, ἡ κακὴ συνήθεια, ἣν ἔχει ὁ ἐργατικὸς λαὸς νὰ πίνη τὸ πρῶτὸ νήστης πνευματώδη ποτὰ, οἶον ρακί, ροῦμι καὶ τὰ τοιαῦτα, ἢ νὰ τρώγῃ δύσπεπτα φαγητὰ»⁵¹.

Φαίνεται ὅτι ἔκλεισαν καὶ τὰ καφενεῖα ἀπὸ τὶς 6 μ.μ. γιὰ νὰ μὴ συνωθοῦνται (γίνεται «συσσώρευσις») οἱ πολῖτες. Προτάθηκε, μάλιστα, στοὺς ἱερεῖς νὰ λειτουργοῦν νωρίς, ἀπὸ τὶς 7 π.μ., καὶ νὰ τελειώνουν γρήγορα⁵².

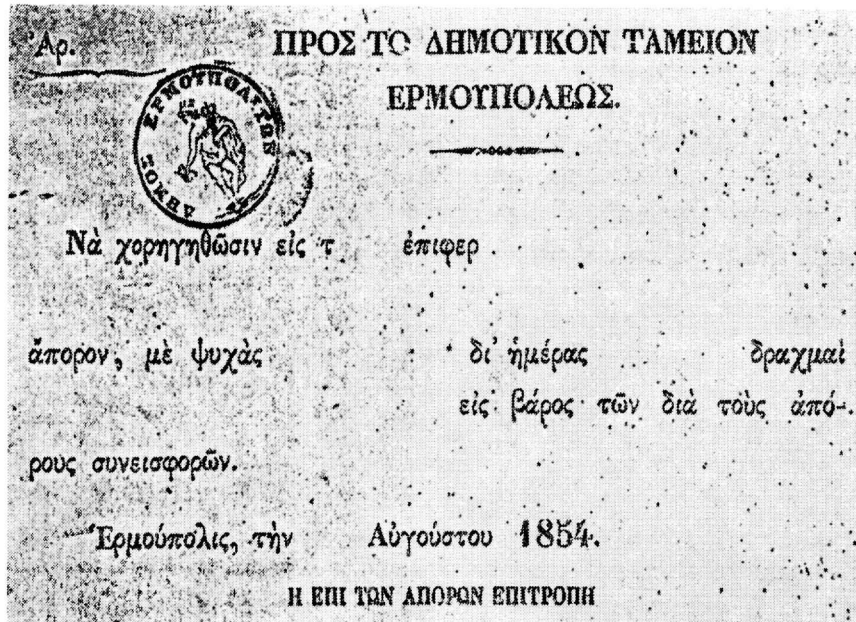
Συστάθηκε, τέλος, ἡ ἐπὶ τῶν ἀπόρων ἐπιτροπὴ, ἡ ὁποία διένειμε 10.000 περίπου δραχμές, τὶς ὁποῖες χορήγησε ἡ Κυβέρνηση, σὲ 1.174 οἰκογένειες ποὺ ἀντιπροσώπευαν 5.507 ἄτομα, δηλαδὴ τοὺς μισοὺς σχεδὸν ἀπ' αὐτοὺς ποὺ παρέμειναν στὴν πόλη. Μὲ χρήματα ποὺ διέθεσε ὁ δήμαρχος (τὸ μισθὸ του) δόθηκαν ἐνισχύσεις σὲ 58 οἰκογένειες ἀνωτέρας τάξεως ποὺ τότε ἔτυχε νὰ δυστυχοῦν⁵³.

50. «Ἡ ἐν Ἐρμουπόλει ἐπὶ τῆς υἰγείας καὶ καθαριότητος Εἰδικὴ Ἐπιτροπὴ», 8 Αὐγ. 1854: ANK, ΔΑΕ, Ι/Δημόσια Ὑγεία/1, ὅπου καὶ λοιπὰ σχετικὰ μὲ τὸ θέμα ἔγγραφα.

51. Ἐγγραφο δημάρχου Ἐρμουπόλεως τῆς 11 Αὐγ. 1854: ὁ.π.

52. Βλ. παραπομπὴ σημ. 50 καθὼς καὶ ἔγγραφο 10 Αὐγ. 1854 τῆς ἴδιας Ἐπιτροπῆς.

53. Βλ. κυρίως τὰ ἐξῆς κατάστιχα: «Πρωτόκολλον τῶν κατὰ τὸν Αὐγουστον 1854 ὑπὸ τῆς ἐπὶ τῶν ἀπόρων Ἐπιτροπῆς ἐκδοθέντων ἐνταλμάτων»· «Πρωτόκολλον ἐνταλμάτων πληρωμῆς ἐκ τῶν μισθῶν τοῦ Κυρίου Δημάρχου Ἐρμουπόλεως. Αὐγουστος 1854»·



Ἄνεφερα ὅλα τὰ μέτρα αὐτὰ γιὰ νὰ δείξω ὅχι μόνο τὴν ἀποτελεσματικότητά τους ἀλλὰ κυρίως ὅτι βρέθηκαν ἄτομα γιὰ νὰ τὰ ἐφαρμόσουν με κίνδυνο τῆς ζωῆς τους. Χωρὶς τὰ ἄτομα αὐτὰ δὲν θὰ μπορούσε νὰ λειτουργήσει ἡ ὄλη προσπάθεια νὰ ἀνακουφιστοῦν οἱ πάσχοντες καὶ οἱ ἐνδεεῖς καί, συγχρόνως, νὰ δημιουργηθοῦν οἱ προϋποθέσεις γιὰ τὸν ἔλεγχο τῆς ἐπιδημίας. Τονίζεται: «Ἐνταῦθα τουλάχιστον, ὅ,τι ἦτο δυνατόν νὰ γίνῃ ὑπὲρ τῶν προσβαλλομένων καὶ τῶν ἐνδεῶν, ἐγένετο ἀφειδῶς καὶ διὰ τῆς δυνατωτέρας δραστηριότητος»⁵⁴.

Ἄπ' ὅ,τι φαίνεται κανεὶς ἀπὸ τοὺς δημόσιους καὶ δημοτικούς ὑπαλλήλους δὲν ἐγκατέλειψε τὴ θέση του· μόνον ὁ δημοῖατρος πῆρε ἄδεια νὰ λείψει λίγες μέρες στὴ Μύκονο καὶ ἐπειδὴ δὲν ἐπέστρεψε ἐγκαίρως ἀπολύθηκε⁵⁵. Παρὰ τὸν ἀποκλεισμό τοῦ νησιοῦ ἀπὸ τὴν ὑπόλοιπη χώρα, τὰ ὑπάρχοντα τρόφιμα φαίνεται ὅτι κάλυψαν τὶς βασικὲς ἀνάγκες· οἱ ἐλλείψεις σὲ κρέας συμπληρώ-

«Ἡμερολόγιον τῆς ἐπὶ τῶν ἀπόρων Ἐπιτροπῆς. Αὐγούστος 1854»: ANK, ΔΑΕ, Ι/Δημόσια Ὑγεία/1. Πβλ. *Αἰώνας*, ἀρ. 519, 28 Αὐγ. 1854, σ. 3.

54. *Αἰών*, ἀρ. 1490, 28 Αὐγ. 1854, σ. [4]. βλ. καὶ *Αἰών*, ἀρ. 1491, 1 Σεπτ. 1854, σ. [3]: «Σὲ ἐπαναλαμβάνω, ὅτι ἀνθρωπίνως θεωρῶν τὰ πράγματα, ἦτοι συγκριτικῶς τῶν μέσων καὶ γνώσεών μας, αἱ τῆς Ἐρμούπολεως πολιτικαὶ καὶ δημοτικαὶ Ἄρχαι ἐπραξαν εἰς τὴν δεινὴν ταύτην περίστασιν ἀρκούντως τὰ χρέη των».

55. Βλ. παρακάτω σημ. 70, καὶ νομάρχης Κυκλάδων πρὸς δήμαρχο Ἐρμούπολης, 11 Αὐγ. 1854: ANK, ΔΑΕ, Ι/Δημόσια Ὑγεία/1. Ἀντίθετα οἱ δημοτικὲς ἀρχὲς Τήνου καὶ Μυκόνου φαίνεται ὅτι ἐγκατέλειψαν τὶς θέσεις τους· βλ. *Αἰών*, ἀρ. 1491, 1 Σεπτ. 1854, σ. [3].

θηκαν κάπως με τὰ 12 βόδια πού με ειδικὸ πλοῦο ἔστειλε ὁ Ὅθων γιὰ τοὺς φτωχοὺς⁵⁶. Ἔτσι, φαίνεται ὅτι οἱ μερίδες πού ὄριζαν οἱ γιατροὶ στοὺς ἄπορους ἀσθενεῖς δίνονταν κανονικὰ ἀπὸ τὴν ἀστυνομία. Μὲ δυὸ λόγια, ἡ ἀγορὰ λειτούργησε καὶ ἡ κερδοσκοπία δὲν ἔκανε θαύματα.

Τὰ νήματα ὅλης αὐτῆς τῆς προσπάθειας νὰ διατηρήσει ἡ πόλη τὶς βασικὲς λειτουργίες της καὶ νὰ μὴν κυριαρχηθεῖ ἀπὸ τὸ φόβο διηύθυνε, σὲ συνεργασία με τὸν νομάρχην καὶ τὸ Δημοτικὸ Συμβούλιον, ὁ δήμαρχος. Ὅλοι φαίνεται νὰ συμφωνοῦν ὅτι ἡ πόλη ἀπέφυγε πολὺ χειρότερα (ἢ λέξι πού χρησιμοποιεῖται εἶναι «σώθηκε») χάρις στὸ θάρρος, τὴν αὐταπάρνηση, τὴν ἐπαγρύπνηση, πού αὐτὸς καὶ ὁ ἀστυνόμος τοῦ δήμου ἔδειξαν, καθὼς καὶ οἱ γιατροὶ καὶ μερικοὶ «ἀτρόμητοι» πολίτες⁵⁷.

Ὁ δήμαρχος Δαμαλᾶς, μεγαλέμπορος καὶ τραπεζίτης, εἶχε ἤδη, πρὶν τὴν ἐμφάνιση τῆς χολέρας, προσπαθῆσει νὰ διατηρήσει κάποιες ἰσορροπίες. Ὅταν, στὶς ἀρχὲς τοῦ 1854, νεκρώθηκε τὸ ἐμπόριον με δυσμενεῖς ἐπιπτώσεις σ' ὅλους τοὺς τομεῖς δραστηριότητος τῆς πόλης, καὶ ἀπειλήθηκε σιτοδεία ἀπὸ τὸ κλείσιμο τοῦ Δούναβη καὶ τῶν ρωσικῶν λιμανιῶν, με δική του πρωτοβουλία οἱ εὐκατάστατοι διέθεσαν 30.000 δρχ. γιὰ τὴν ἐγκαιρὴ ἀγορὰ καὶ ἀποθήκευση σταριοῦ⁵⁸. Ἔτσι, τὸ ψωμὶ δὲν ὑπερτιμήθηκε πολὺ, σὲ μιὰ περίοδον πού οἱ ἄνθρωποι καθημερινὰ πολλαπλασιάζονταν. Καὶ ὅταν με τὴν ἀφιξὴ τῶν προσφύγων τὸ πρόβλημα τῆς πενίας ἐγίνε ὀξύτερον, φρόντισε νὰ συσταθεῖ πολιτοφυλακὴ ἀπὸ δημότες γιὰ τὴ διατήρηση τῆς ἡσυχίας καὶ τῆς ἀσφάλειας, ἐνῶ, συγχρόνως, ὁ δῆμος καὶ οἱ πλουσιότεροι διέθεσαν χρήματα γιὰ τὴν περίθαλψιν τῶν φτωχῶν καὶ τῶν προσφύγων⁵⁹. Ὅταν ζέσπασε ἡ ἐπιδημία, με δική του πρωτοβουλία ἀποφασίστηκε, ὅπως εἶδαμε, νὰ συνάψει ὁ δῆμος δάνειον 10.000 δρχ. γιὰ νὰ δοθοῦν δωρεὰν σ' ὅσους πάσχοντες ἦταν ἄποροι φάρμακα καὶ μερίδες φαγητοῦ. Ὁ δήμαρχος πάλι ἐνήργησε γιὰ νὰ σταλοῦν ἀπὸ τὴν Κυβέρνηση καὶ οἱ 10.000 δρχ. πού διαχειρίστηκε ἡ ἐπὶ τῶν ἀπόρων ἐπιτροπὴ. Κι ἐδῶ ἐπικαλέστηκε τὴν ἀνάγκην νὰ βοηθηθοῦν οἱ ἐνδεεῖς ἀλλὰ τόνισε, συγχρόνως, καὶ τὴν ἀνάγκην νὰ διατηρηθεῖ ἡ ἀσφάλεια τῆς πόλης⁶⁰. Τὸ πείσμα καὶ ἡ ἀπο-

56. Τὶς εὐχαριστίες τοῦ Δημοτικοῦ Συμβουλίου Ἑρμοπούλεως γιὰ τὴ βοήθειαν πού παρέσχε στὴν πόλιν κατὰ τὴν ἐπιδημίαν ὁ Ὅθων καὶ ἡ Κυβέρνηση, βλ. στὰ ψηφίσματα 61 καὶ 62 τῆς 22 Σεπτ. 1854. Γιὰ τὰ 12 βόδια βλ. *Αἰών*, ἀρ. 1491, 1 Σεπτ. 1854, σ. [3].

57. *Αἰολος*, ἀρ. 528, 28 Ὀκτ. 1854, σ. 1: Μετὰ τοὺς γιατροὺς «οἱ μᾶλλον ἐκτεθειμένοι εἰς κίνδυνον, καὶ ὡς ἐκ τῆς θέσεώς των, ἦσαν ὁ δήμαρχος καὶ ὁ ἀστυνόμος, καὶ ὅμως οὐδὲ στιγμὴν ἐδειλίασαν, μηδ' αὐτῆς τῆς ζωῆς φειδόμενοι...».

58. Ὁ.π.

59. Ὁ.π.

60. Βλ. ψηφίσματα 63 καὶ 65 (22 Σεπτ. 1854) τοῦ Δημοτικοῦ Συμβουλίου Ἑρμοπούλεως: «...Ἄλλ' ἐπειδὴ ἐκτὸς τῆς νοσηλεύσεως καὶ περιθάλψεως τῶν χολεριῶντων, χάριν φιλανθρωπίας καὶ ἀσφαλείας τοῦ τόπου, παρίστατο ἀνάγκη νὰ προνοηθῇ καὶ περίθαλψιν

φασιστικότητά του συνοψίζονται στὰ ὅσα εἶπε γι' αὐτόν, κατηγορώντας τον, ὁ νομάρχης Κυκλάδων: «θεωρεῖ τὴν δημοτικὴν ὑπηρεσίαν ὡς ἐμπορικὸν κατὰστημα» καὶ «συνηθισμένος ἀπὸ τὸ ἐμπορικὸν του κατὰστημα θεωρεῖ τοὺς ἱατροὺς μετερχομένους βάνουσον τινα τέχνην»⁶¹.

Ὁ Δαμαλᾶς δὲν παραλείπει νὰ συνδέσει τὴ φιλανθρωπία μὲ τὴν ἀσφάλεια, δηλαδὴ τὴν κοινωνικὴ γαλήνη. Φιλανθρωπία σημαίνει, ἐκτὸς τῶν ἄλλων, καὶ καταγραφή, γνώση τῶν πτωχῶν, ἄρα ἐποπτεία τους. Ἡ ἐπιδημία ἴσως νὰ ἔδωσε καὶ μιὰ ἄλλη διάσταση στὸ πρόβλημα. Οἱ φτωχοὶ δὲν εἶναι πλέον μόνον ὁ ἐν δυνάμει κίνδυνος γιὰ τὴν κοινωνικὴ τάξη· εἶναι, συγχρόνως, μὲ τὸν τρόπο διαβίωσής τους καὶ μιὰ ἐν δυνάμει ἐστία μόλυνσης ποὺ μπορεῖ νὰ ἀπειλήσει ὅλη τὴν πόλη. Ἐπομένως, ἡ βελτίωση τῆς θέσης τους ἐνδιαφέρει ἄμεσα τὶς πιὸ εὐνοημένες κοινωνικὲς ομάδες. Τέτοιες συνειδητοποιήσεις, ἂν καὶ δὲν ἐκφράζονται ρητὰ, δὲν θὰ πρέπει, νομίζω, νὰ ἀποκλειστοῦν.

Ἡ πόλη μετὰ τὴν ἐπιδημία

Ἡ πόλη ἄρχισε νὰ ἐπανευρίσκει σταδιακὰ τὸ ρυθμὸ τῆς ἀπὸ τὶς ἀρχὲς Σεπτεμβρίου. Ἐπιστρέφουν σιγὰ-σιγὰ οἱ κάτοικοι ποὺ εἶχαν φύγει ἀλλὰ, ὅπως σημειώνεται, (αλυπηρὸν εἶναι νὰ βλέπη τις μέγαν ἀριθμὸν ἐξ αὐτῶν φερόντων πένθιμα)⁶². Οἱ πολῖτες καλοῦνται νὰ συνεχίσουν τὴ δίαιτα, νὰ ἀποφεύγουν τὶς καταχρήσεις καὶ νὰ τηροῦν αὐστηρὴ καθαριότητα, γιατί ἡ νόσος μπορεῖ νὰ ἄφησε (ἀλλέθρια σπέρματα). Καλοῦνται ἐπίσης νὰ κατασκευάσουν ἀποπάτους ὅσοι δὲν ἔχουν, νὰ καθαρίζουν τοὺς χώρους ἔξω ἀπὸ τὸ σπίτι τους καὶ νὰ μὴν τρέφουν μέσα σ' αὐτὸ χοίρους ἢ ἄλλα κατοικίδια ζῶα. Ὁ δῆμος προτρέπεται νὰ αὐξήσει τοὺς δημοτικὸς καθαριστές⁶³. Τὴν Κυριακὴ, στὶς 12 Σεπτ., οἱ πιστοὶ πηγαίνουν χωρὶς φόβο στὶς ἐκκλησίες· γίνονται, καθυστερημένα, καὶ διάφορα μνημόσυνα⁶⁴. Στὶς 26 Σεπτ. τὸ νησί τίθεται σὲ ἐλεύθερη ἐπικοινωνία μὲ τὸν ἔξω κόσμον ἀλλὰ συνεχίζει τὶς προφυλάξεις του. Ὁ νομάρ-

ὑπὲρ τῶν προσφύγων καὶ τῶν ἐνδεῶν οἰκογενειῶν τῆς πόλεως, ὁ Κ. Δήμαρχος ἐνήργησε νὰ δωρηθῶσι παρὰ τῆς Κυβερνήσεως δραχ. 10000 πρὸς τὸν σκοπὸν αὐτόν...» (τὸ παράθεμα ἀπὸ τὸ ψήφισμα 65).

61. Α. Ζυγομαλᾶς πρὸς Ρ. Παλαμῆδη, 12 Αὐγ. 1854: ΓΑΚ, Κ70, Ἀρχεῖο Ρ. Παλαμῆδη, φ. 5.

62. *Αἶολος*, ἀρ. 521-522, 16 Σεπτ. 1854, σ. 1-2. Βλ. καὶ *Αἰών*, ἀρ. 1491, 1 Σεπτ. 1854, σ. [3]: Μετὰ τὴν ὕφεση τῆς νόσου ἐπανῆλθε καὶ ἡ εὐδιαθεσία τῶν κατοίκων. Ἐπανῆλθε καὶ ἡ τῆς ὕψεως χρωματισμός, ἐν ᾧ εἰς τὴν ἀκμὴν τῆς νόσου ἡ ὕψις πάντων ἤτο χλωμὴ καὶ ἀποκίτρινος».

63. Βλ. παραπομπὴ στὸν *Αἶολο* σημ. 62.

64. *Αἶολος*, ἀρ. 523, 23 Σεπτ. 1854, σ. 2 καὶ ἀρ. 525, 7 Ὀκτ. 1854, σ. 3 [= μνημόσυνον Ἰω. Α. Ράλλη].

χης, μὲ δική του εὐθύνη, ἀπαγόρευσε νὰ γίνουν δεκτοὶ πρόσφυγες ἀπὸ τὴν Ἀθήνα, ὅταν ἄρχισαν καὶ ἐκεῖ τὰ πρῶτα κρούσματα⁶⁵.

Μὲ τὴν παύση τῆς ἐπιδημίας καὶ τὴν κάποια ἀπόσταση ἀπὸ τὰ δεινὰ ἄρχισαν καὶ οἱ ἐκτιμήσεις γιὰ τὶς συνέπειές της. Σημειώθηκε ἤδη στὴν ἀρχὴ τοῦ ἄρθρου μιὰ πρώτη ἀποτίμηση· στὸ ἴδιο πνεῦμα κινεῖται καὶ μιὰ ἄλλη: ἐπανῆλθε ἡ ζωνηρότητα τῆς ἀγορᾶς ἂν καὶ «αἱ πληγαὶ της ἐπὶ πολλοὺς χρόνους θὰ δεικνύουν τὰ παθήματα καὶ τὰς ζημίας της»⁶⁶.

Ἡ Ἀθήνα

Τὸ πῶς ἡ πρωτεύουσα τῆς χώρας βίωσε τὴ χολέρα τὴν ἴδια περίοδο, δὲν μπορεῖ νὰ ἐξεταστεῖ ἐδῶ ἀναλυτικά. Θὰ γίνουν μόνον μερικὲς ἐπισημάνσεις πού θὰ ἐπιτρέψουν, ἐνδεχομένως, κάποιες συγκρίσεις μὲ ἀνάλογα φαινόμενα πού παρατηρήθηκαν στὴν Ἑρμούπολη.

Πρῶτος ἐπλήγη ὁ Πειραιᾶς (Ἰούλιος 1854)⁶⁷, ὅπου βρίσκονταν στρατωνισμένα τὰ γαλλικὰ στρατεύματα. Τὰ ὑγειονομικὰ μέτρα πού πάρθηκαν προστάτεψαν τὴν Ἀθήνα γιὰ δύο μῆνες περίπου. Στις 14 Ὀκτωβρίου 1854 ἕως ζέσπασε κι ἐκεῖ ἡ ἐπιδημία μὲ ἔνταση καὶ διήρκεσε, μὲ διακυμάνσεις, ὡς τὶς 4 Δεκεμβρίου. Ἀπὸ τοὺς 30.000 περίπου κατοίκους τῆς πόλης, τουλάχιστον τὸ 1/3 ἔφυγε στὸν Πειραιᾶ, στὰ γύρω χωριὰ καὶ νησιά, τὴν ὑπόλοιπη Ἀττική, ἐγκαταλείποντας συχνὰ ἀβοήθητα προσφιλεῖ πρόσωπα. Τὰ θύματα ὑπῆρξαν πολλὰ: 1.000-1.500 ἄτομα, δηλαδὴ τὸ 5-7,5% ὅσων παρέμειναν στὴν πόλη — ὑπάρχουν καὶ ἐκτιμήσεις πού ἀνεβάζουν τὶς ἀπώλειες στὸ 10% τοῦ συνόλου τῶν κατοίκων τῆς Ἀθήνας⁶⁸.

Περισσότερο ἐπλήγη τὸ τμῆμα τῆς πόλης ὅπου κατοικοῦσαν οἱ φτωχὲς τάξεις καὶ ὅπου εἶχαν συσσωρευτεῖ πολλοὶ ἀπὸ τοὺς πρόσφυγες οἱ ὁποῖοι εἶχαν διωχθεῖ ἀπὸ τὴν Ὀθωμανικὴ Αὐτοκρατορία λόγῳ τῆς διακοπῆς τῶν σχέσεων μὲ τὴν Ἑλλάδα. Δραματικὴ εἶναι ἡ περιγραφή τῆς πρωτεύουσας ἀπὸ τὸν αὐτόπτη Ν. Δραγούμη:

«Οἶκτρον θέαμα παρίστα τὰς ἡμέρας ἐκεῖνας ἡ πόλις τῆς Ἀθηνᾶς, καθ' ὅσον, διὰ τὸ καινοφανὲς τῆς νόσου καὶ τὴν πρόδρομον αὐτῆς τρομερὰν φήμην, μέγας ἀριθμὸς ἔφυγον ἐκ τῆς πρωτευούσης... Καὶ κατ' ἀρχὰς μὲν ἄλλο δὲν ἔβλεπεσ εἰμὴ ὀχρήματα καὶ ὑποζύγια μετακομίζοντα εἰς τοὺς λιμένας καὶ τοὺς ἀγροὺς σωροὺς ἀνδρῶν, γυναικῶν καὶ παιδίων· καὶ ἄλλο δὲν ἤκουες εἰμὴ κα-

65. *Αἴολος*, ἀρ. 535, 18 Δεκ. 1854, σ. 1-2.

66. *Αἴολος*, ἀρ. 520, 2 Σεπτ. 1854, σ. 2.

67. [Α. Γουδάς], «Περὶ τῆς ἐν Πειραιεὶ χολέρας», *Ἱατρικὴ Μέλισσα* 2 (1854) 142-149.

68. [Α. Γουδάς], «Περὶ χολέρας καὶ διαλειπόντων πυρετῶν ἐν Ἑλλάδι», *ὁ.π.*, σ. 369-370· Ν. Δραγούμης, *Ἱστορικαὶ Ἀναμνήσεις*, ὁ.π., σ. 169. Οἱ παραπομπὲς γιὰ τὴ χολέρα στὴν Ἀθήνα εἶναι μόνον ἐνδεικτικὲς.

ταχύλισμα τροχῶν καὶ ἵππων ποδοβολητὸν καὶ ὑλακὰς κυνῶν καὶ ὀλοφυρμούς τῶν μενόντων. Μετ' ὀλίγον δὲ αἱ ὁδοὶ μετεβλήθησαν εἰς ἐρήμους, τὰ ἐργαστήρια ἐκλείσθησαν, ἐντὸς τῶν οἰκιῶν ἐξέψυξε πᾶσα φωνὴ καὶ ἡ πόλις ἀπὸ ἄκρου εἰς ἄκρον ἐσίγησεν ὡς ἀπέραντον πολυάνδριον· μόνος ὁ ἥχος τῶν ἰδίων σου βημάτων ἀνέβαινε εἰς τὰς ἀκοάς σου καὶ ἐξήγγειρε τὸν τρόμον σου»⁶⁹.

Ἄρκετοὶ ὑπουργοί, ὁ δήμαρχος, οἱ περισσότεροὶ δημόσιοι ὑπάλληλοι, ἀξιωματοῦχοι καὶ ἄλλοι ἐγκατέλειψαν τὶς θέσεις τους. Ἡ διοικητικὴ μηχανὴ ἐξαρθρώθηκε, ἡ κοινωνικὴ συνοχὴ ἀνατράπηκε⁷⁰. Ἀκόμα καὶ ἱερεῖς ἀρνοῦνταν νὰ συνοδέψουν τοὺς νεκρούς. Ἡ ἀγορὰ παρέλυσε καὶ ἡ φιλανθρωπικὴ ἐπιτροπὴ πού συστήθηκε γιὰ νὰ βοηθήσει τοὺς φτωχοὺς, ἀναγκάσθηκε σύντομα νὰ ἐγκαταλείψει τὴν προσπάθεια νὰ μοιράζει τρῶφιμα ἀντὶ χρημάτων, γιὰτὶ τὰ κρεοπωλεῖα καὶ τὰ παντοπωλεῖα ἐκλείσαν⁷¹. Ἡ κερδοσκοπία ὀργιάζε.

Ὁ λαὸς κατέβηκε στοὺς δρόμους καὶ ἀνάγκασε τὸν ἀρχιεπίσκοπο νὰ κάνει λιτανεῖες τῶν εἰκόνων γιὰ ἐξορκισμό τοῦ κακοῦ⁷². Ἦταν τόσο μεγάλη ἡ ἔνταση ὥστε ἀν δὲν ἦταν παροῦσα ἰσχυρὴ φρουρὰ καί, κυρίως, ἀν δὲν παρέμεναν στὶς θέσεις τους οἱ βασιλεῖς καὶ δὲν ἔδειχναν τὴν ἀλληλεγγύη τους μὲ καθημερινὲς ἐμφανίσεις, δύσκολα θὰ μποροῦσε νὰ ἀποσοβηθοῦν ἐξεγέρσεις καὶ λεηλασίες. Γενικά, ἀντίθετα μὲ τὴν Ἐρμούπολη, στὴν Ἀθήνα ὁ κοινωνικὸς ἱστός, μπρὸς στὴν ἐπιδημία, ἔχασε τελείως τὴ συνοχὴ του μὲ συνέπεια τὰ ἀποτελέσματα νὰ εἶναι ἀκόμη πιὸ ὀλέθρια. Οἱ ἡγετικὲς ὀμάδες πού εἶχαν καὶ τὴ διοίκηση τῆς πόλης δὲν φαίνεται ὅτι στάθηκαν στὸ ὕψος τῶν περιστάσεων. Οἱ ὀμάδες αὐτές, πρόσφατα ἐγκατεστημένες στὴν πρωτεύουσα, χαρακτηρίζονται ἀπὸ ἀνομοιογένεια, ἔλλειψη συνοχῆς καὶ μὲ ποικίλους ἀνταγωνισμούς. Δὲν εἶχαν τὴ συνοχὴ τῶν ἐμπόρων πού διεύθυναν τὴν Ἐρμούπολη.

69. Ν. Δραγούμης, ὁ.π., σ. 169.

70. Βλ. τί σημείωνε ὁ Αἴολος, ἀρ. 528, 28 Ὀκτ. 1854, σ. 2: «Τρόμον ἐπροξένησεν εἰς τοὺς κατοίκους τῆς Πρωτευούσης ἡ ἐνσκήψασα νόσος τῆς χολέρας· δὲν εἶχον ὅθεν δίκαιον ὅταν ἡμεῖς ἐπάσχομεν νὰ μᾶς ἀποκαλοῦν δειλοὺς καθόσον ἡ ἰδικὴ μας θέσις ἦτον δεινωτέρα ἔνεκα τοῦ στενοῦ καὶ περιορισμένου τόπου ὃν οἰκοῦμεν. Ἐξ Ἀθηνῶν ἀνεχώρησαν ἐγκαταλείψαντες τὰς θέσεις των πολλοὶ στρατιωτικοὶ καὶ πολιτικοὶ Ὑπάλληλοι φοβηθέντες, ἐνῶ ἡμεῖς ἐνταῦθα καυχώμεθα, ὅτι ὄχι μόνον οὐδεὶς τῶν Ὑπαλλήλων ἄφησε τὴν θέσιν του, ἀλλ' ὅλοι ἐν γένει καὶ Διοικητικοὶ καὶ Δημοτικοὶ Ὑπάλληλοι ἐνεκαρτέρησαν μὲ πολλὴν αὐταπάρνησιν ἐγκαρδιώσαντες τὸν λαὸν διὰ τοῦ παραδείγματός των καὶ θραύσαντες τὰ βέλη τῆς νόσου διὰ τῶν δραστηρίων καὶ φρονίμων μέτρων τὰ ὅποια ἔλαβον».

71. Τὸν ἀπολογισμό τῆς φιλανθρωπικῆς ἐπιτροπῆς βλ. στὸ φυλλάδιο: Ν. Κωστής κ.ἄ. πρὸς δημαρχία Ἀθηνῶν, 30 Δεκ. 1854: ΓΑΚ, Ἀρχεῖο Μαυροκορδάτου, φ. 27.

72. Διευθυντὴς τῆς Διοικητικῆς Ἀστυνομίας πρὸς Ὁθωνα, 17 Νοεμ. 1854: ΓΑΚ, Ὁθωνικὸ Ἀρχεῖο, Ὑπουργεῖο Ἐσωτερικῶν, φ. 191.